

परिवर्तन वाद का कोसळला? आंबेडकरवाद, मार्क्सवाद आणि उत्तर आध्यात्मवाद

- श्रीधर तिळवे

१

विचारप्रणाली ही नेहमीच लांबी, रुंदी आणि खोली ह्या अवकाशाच्या तीन मितीत व भूत, वर्तमान, भविष्य ह्या काळांच्या तीन आयामात काम करत असते. आज इतिहास स्वतंत्रपणे विषय म्हणून शिकवला जातो. माझ्या मते हे चुकीचे आहे. खेरे तर जिथे भूतकाळ असतो तिथे इतिहास असतोच. त्यामुळे कुठल्याही विचारप्रणालीता भूतकाळ टाळता येत नाही आणि इतिहासही टाळता येत नाही. इतिहास भूतकाळातील उपलब्ध मितीकांचे एकात्मीकरण करतो. विचारप्रणालीता जसा इतिहास टाळता येत नाही तसा भविष्यकाळही टाळता येत नाही. कुठलीही विचारप्रणाली स्वतःची हिस्ट्री आणि स्वतःचा युटोपिया निर्माण करत असते. काय होते आणि काय आहे ह्यातूनच काय असावे ह्या विषयी भागदर्शन करावे लागते. का होते आणि का आहे ह्यातूनच का असावे ह्याची मीमांसा सिद्ध करावी लागते. त्यामुळेच इतिहास स्वतंत्रपणे न शिकवता त्या त्या मानव्यशाखेला सलग ठेवूनच शिकवायला हवा. उदाहरणार्थ अर्थशास्त्राच्या विद्यार्थ्याला भारतासंदर्भात सिंधूहडापापासून ते १९९४ पर्यंतच्या आर्थिक घटनांचा इतिहास व आर्थिक विचारांचा इतिहास शिकवायला हवा. तांदलाचा भाव सिंधू संस्कृतीत काय होता, चाणक्याच्या काळात काय होता, अल्लाऊद्दीनच्या काळात काय होता हे त्याला कळायला हवे. असो!

सर्वसाधारणपणे विचारप्रणालीकडे नजर टाकली, तर त्यांचे पुढील प्रकार आपणाला दिसतील.

१) तत्त्वज्ञानात्मक विचारप्रणाली : ह्यात ज्ञानाची संपूर्ण मीमांसा असते. ज्ञान कसे होते ते ज्ञानाच्या संकल्पनांच्या अर्थनिश्चितीकरणापर्यंत वन्याच ज्ञानीय घडामोडींचे विवेचन होते.

२) अनुभवात्मक विचारप्रणाली : ह्यात अनुभवाची संपूर्ण मीमांसा असते. आज जिला कलासमीक्षा म्हटले जाते. तिचा समावेश ह्यात होतो. अनुभव कसा निर्माण करावा, का निर्माण होतो ह्यापासून अनुभव म्हणजे काय ह्यांची मीमांसा ही विचारप्रणाली करते.

३) मानसशास्त्रीय विचारप्रणाली : ह्यात सजीवांच्या ठायी असणाऱ्या 'मी'ची मनाची मीमांसा असते.

४) समाजशास्त्रीय विचारप्रणाली : माणूस एकटा राहात नाही. तो कळप करून राहतो. ह्या विचारप्रणालीत माणसांच्या कळपांची मीमांसा असते.

५) आर्थिक विचारप्रणाली : माणसाने निर्माण केलेल्या उत्पादानांची संपूर्ण मीमांसा ह्यात होते.

६) राजकीय विचारप्रणाली : कळपांच्या कळपांना नेहमीच संरक्षणाची नियमनाची गरज असते. ह्यातूनच कायदा, सुव्यवस्था, संरक्षण शासन जन्मतात. ही विचारप्रणाली ह्या साच्यांची मीमांसा करते.

ह्याशिवाय धार्मिक विचारप्रणालीचा विचार मी पूर्वी केला आहेच. आध्यात्म्याची विचारप्रणाली होऊच शकली नाही. तिथे फक्त विश्वानुभव असतो, विचार असतच नाही. त्यामुळे त्या पद्धतीचा विचार इथे केलेला नाही.

भारतात १८०० पर्यंत धार्मिक विचारप्रणाली केंद्रस्थानी होती आणि

इतर सर्व विचारप्रणाल्या ह्या धार्मिक विचारप्रणालीचा भाग होत्या. त्यानंतर भारतात इतर विचारप्रणाल्यांचे युग मुळ झाले. १८०० नंतर द्विटिशांच्याकडे भारत गेला. त्याकाळातील द्विटिशांच्यात तीन प्रवृत्ती होत्या. १) मानवतावादी २) उद्धारकवादी ३) सत्तावादी.

द्विटिशांच्या वसाहतवादात ह्या तिन्ही प्रवृत्ती कार्यरत होत्या. मानवतावादी प्रवृत्तीचा पहिला खरा अध्वर्यू विल्यम कैरी होता. त्यानेच भारतात प्रथम सर्व जातीधर्मासाठी शाळा काढली. सतीची चाल वंद पडावी म्हणून ह्यानेच प्रथम प्रयत्न केले. एतदेशीय माध्यमांचा, भाषांचा ह्यानेच कैवार घेतला. रुपीशिक्षण ह्यानेच मुरु केले. पहिले महाविद्यालय व विद्यापीठ ह्यानेच काढले. हा खिशचन मिशनरी असल्याने भारतीय इतिहासकारांनी ह्याची अक्षम्य उपेक्षा केली. खेरेतर आधुनिक भारताचा निर्माता होण्याचा ह्याचा हक्क पहिला आहे. राजाराम मोहन रॅय हे नंतर येतात. जन्माने हा चांभाराचा मुलगा होता. चांभाराला असृश्य मानणाऱ्या हिंदू समाजाला आधुनिकता शिकवण्यासाठी एक चांभाराचा पुत्र यावा हा विरोधाभास लक्षणीय आहे. खेरे तर हिंदू समाजाला ऐतिहासिक क्रमाने मारलेली ती चपराकच आहे. उद्धारावादी प्रवृत्तीत एलफिस्टनपासून अनेकांचा समावेश होतो. ह्यांचा इंग्रजी शासन हे हिंदूच्या उद्धारासाठी आहे, ती इंश्वरी योजनाच आहे ह्यावर विश्वास होता. सत्तावादी इंग्रजांना मात्र स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाचा गंड होता. त्यांच्यादृष्टीने ते शासक व इथली प्रजा शासित होती आणि तिचे काहीही करण्याचा त्यांचा अधिकारच होता. भारतात इंग्रज येण्यापूर्वीच १) ब्रह्मवादी २) श्रमण ३) ब्राह्मण्यवादी ४) भक्तिवादी ५) युग्मवादी ६) लोकायतवादी अशी सहा कुळे अस्तित्वात होती. इंग्रजांच्या आगमनानंतर ती पुन्हा नव्याने बहरली. इंग्रजांच्या वसाहतवादाला प्रतिक्रियावाद म्हणून स्वतंत्रतावाद जन्मला. त्यातही आपणाला १) मानवतावादी २) उद्धारावादी ३) जहालवादी अशा तीन प्रवृत्ती दिसतात. भारतीय मानवतावाद्यांना मानवतावादी दृष्टिकोनातूनच भारत स्वतंत्र व्हावा असे वाटत होते. उदा. विवेकानंद, महात्मा गांधी. उद्धारावाद्यांना इंग्रजाची भारतीयांचा उद्धार होण्यासाठी गरज होती हे मान्य होते. त्यामुळे सुरुवातीला हे उद्धारावादी इंग्रजी राज्य आवश्यक मानत होते, पण नंतरचे उद्धारावादी मात्र इंग्रज गेल्याशिवाय भारतीयांचा उद्धार होणार नाही असे मानू लागले. जहालवाद्यांना मात्र भारत स्वतंत्रच व्हावा होता आणि ते ठोश्याला प्रतिठोसा देण्याचीच भाषा करत होते. ब्रह्मवादाचा रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, गमतीर्थ, रमण, अरविंद ह्यांच्यातून; श्रमण कुळाचा फुले, आंबेडकर, कृष्णमूर्ती ह्यांच्यातून; ब्राह्मण्यवादाचा स्वामी दयानंद सरस्वती, टिळक, सावरकर, हेडगेवार, गोळवलकर ह्यांच्यातून; भक्तिवाद्यांचा रानडे, गोखले, गांधी ह्यांच्यातून; लोकायतवाद्यांचा डांगे, रॅय, नेहरू ह्यांच्यातून प्रवास झाला.

१९४७ पर्यंत ह्यामुळेच भारतात १) लोकायतवाद्यांचे मानवतावादी व साध्यवादी, २) कौण्गेसचे लोकशाही भिश्रवादी ३) भक्तिवाद्यांचे गांधीवादी ४) श्रमणकुळाचे आंबेडकरवादी ५) ब्राह्मण्यवाद्यांचे संघवादी अशी पाच मेंगास्ट्रक्चर्स तयार झाली होती. ह्या महासिद्धांतात सर्वत प्रभावी ठरले ते कौण्गेसचे गांधीवाद आणि लोकशाही भिश्रवाद यांना स्वीकारणे रांडेल. १९४७ नंतर मी मागेच महात्म्यप्रमाणे जगत सर्वत्र नवीन रचनांचा उदय झाला. अमेरिका आणि रशियाची महासत्तावादी रचना

युरोपियनांना वसाहती गमवाच्या लागल्याने व दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या वसाहतविरहीत रचना, तर आफिका, द. अमेरिका, आशिया ह्या खंडातून स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे नवीन रचनांचा उदय झाला. त्याबरोबरच ह्या नवीन रचनेचा अभ्यासही सुरु झाला. एकीकडे आदिम समाजाच्या उपलब्ध झालेल्या रचना, तर दुसरीकडे नव्याने निर्माण झालेल्या रचना ह्यातूनच सर्वच क्षेत्रात नवीन संरचनावादी विचारप्रणाली उदयास आल्या. अस्तित्ववादी विचारणाली प्रभावी होते असतानाच ह्या संरचनावादी प्रणालीने आपले काम सुरु केले. जगाच्या इतिहासात १९४५ ते १९५५ हा कालखंड अस्तित्ववादाचा होता, तर १९५५ ते १९६५ हा संरचनावादाचा होता. ह्या संरचनावादाबोरोबरच भांडवलवाद, साम्यवाद, विज्ञानवाद, आध्यात्मवाद हे अस्तित्वात होते. भारतात भांडवलवादाचे समर्थन जगदीश भगवतीसारखे अर्थशास्त्रज सोडले, तर फार कमी लोक करत होते. मात्र, ॲडम स्मिथनंतर जॉन केन्सने भांडवलवादाला फार वेगळे वळण दिले होते आणि ह्याचा स्वीकार बहुतेक भांडवलवादांनी केला होता. Wellfate state ही कल्याणकारी राज्याची योजना म्हणजे साम्यवाद बलवान होऊ नये म्हणून भांडवली लोकशाहीने स्वतः घडवून आणलेले परिवर्तन होती. १९४७ नंतर साम्यवादाला जागतिक क्रांतिचे स्वप्न पडायला सुरुवात झाली होती. त्यामुळे भारतीय साम्यवादाने जागतिक साम्यवादापुढे लोटांगण घातले. विज्ञानवादाचे आपले काम नेहमीच्या मागाने सुरुच होते. आध्यात्मवादाने अरविंद आणि रमण महर्षी ह्यांना नवीन वळण म्हणून स्वीकारायला सुरुवात केली. गांधी तर राष्ट्रपिता म्हणून स्वीकारले गेले. आंबेडकरवांदाचे काम सुरु झाले.

१९४५ पासून १९६० पर्यंत ह्या सर्व नवीन रचना काम करू लागल्या. त्यांचे वर्गीकरण आपणाला पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) सामाजिक रचनावाद : वेगवेगळ्या समाजाच्या रचनांचा अभ्यास सुरु झाला. त्या त्या समाजातील कुंब, विवाह, राज्यव्यवस्था, नोकरशाही, जात ह्यांचा रचनांचा अभ्यास सुरु झाला. क्लोदलेवी स्थोसने ह्याची सुरुवात केली.

२) आनुभविक रचनावाद : ह्यात अनुभव निर्माण करणाऱ्या कलाकृतीच्या रचनांचा अभ्यास होऊ लागला. रूपचर्चा केंद्रियस्थानी आली.

३) तात्त्विक रचनावाद : तत्त्वज्ञानातील मूलभूत रचना शोधणे सुरु झाले. अनेक उत्तरांच्या रचनांचा अभ्यास सुरु झाला.

४) यानसशास्त्रीय रचनावाद : ह्यात मनाच्या रचनेचा अभ्यास सुरु झाला. गेश्टॉल्ट सायर्कॉलॉजी, विहॅवीयरीयल पॅटर्न्स ह्यांचा शोध सुरु झाला. फ्रॉईड युंग ॲडलर ह्यांच्या अभ्यासापेक्षा हा अभ्यास वेगळा होता.

५) आर्थिक रचनावाद : आर्थिक रचनांचा अभ्यास सुरु झाला. वेगवेगळ्या देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास, पंचवार्षिक योजनेचा अभ्यास सुरु झाला.

६) राजकीय रचनावाद : शासन, प्रशासन वर्गीरे रचनांचा अभ्यास सुरु झाला.

ह्यातील अनेक रचना एकमेकांशी साहचार्य करू लागल्या तशाच संघर्षही करू लागल्या. उदा. भांडवली अर्थरचना ही साम्यवादी अर्थचनेशी संघर्ष करू लागली. रशिया आणि अमेरिका एकमेकाला शह देण्यासाठी आपल्या रचनांचे जागतिकीकरण व्हावे म्हणून घडपडू लागल्या.

एकीकडे रचनावादी नवीन रचना निर्माण करत होते, तर दुसरीकडे नवीन रचना रचनावादाला अभ्यासक्षेत्र पुरवत होत्या. १९६५ पर्यंत ह्या रचना कश्याबश्या तगळत्या, पण शेवटी क्षायचे तेच झाले. ह्या रचनांनी जी वचने दिली होती त्याची पूर्ती होईना. मानवाचे प्रश्न सोडवण्यात ह्या रचना अपयशी ठरू लागल्या आणि ह्या रचनांच्यावर हल्ले सुरु झाले. खुद रचनावादावरही हल्ला होऊ लागला. ह्यातून ज्या पद्धतीच्या विचारसरणी उदयास आल्या त्या सर्व विचारावादी होत्या. त्यांनी रचनांना आव्हान दिले. ह्या रचनांचा मूलगामी अभ्यास करून त्यातील विसंगती उद्घड करून दाखवणारी एक संतप्त पिढीच उदयास आली. साहित्यकृत उद्घड करून दाखवणारी एक संतप्त पिढीच उदयास आली. सत्यकथेच्या रचनेतील अनेक विसंगती ह्या पिढीने उद्घड करून दाखवल्या. ही पिढी काहीरी विष्वांसकच होती. सुरुवातीला तिचा भर रचनावर हल्ला करण्याचा होता, पण विद्यमान करण्याच्या प्रवृत्तीला कधीतीरी विधायक भूमिका घ्यावीच लागणार होते. त्यातूनच ह्या रचना काम का करत नाहीत ह्या प्रश्नांचे उत्तर शोधणे मुळ झाले आणि पण लक्षात आले की, ह्या सर्व रचना नेहरू, मार्क्स, फ्रॉईड, वेवर ह्यांच्या अतिविशाल महानियोजनवादाच्या वर्ळी आहेत. त्यानुसारे स्थानिक निर्णयिकांना ह्यांच्या रचनेत स्थान नाही. त्यामुळेच दौलत, आदिवासी, वसाहतवादाचे बळी ह्यांचे फारसे भले हे महानियोजन करू नाही. वसाहतवादाला बळी पडलेल्या देशांना तर दोन पातवीवर संघर्ष करावा लागला. एकीकडे देशात प्रस्थापित झालेल्यांचे महानियोजन, तर दुसरीकडे ज्यांनी वसाहती केल्या त्यांचे सर्वसाधारणतः युरोपियन महानियोजन. ह्या दोन्ही महानियोजनाविरुद्ध लढणे अटल्य होते. १९६५-१९७५ हे दशक विचनेचे होते, तर १९७५-८५ हे देशी रचनांचे होते. युरोपमध्ये १९७५ नंतर आधुनिकोत्तर, तर वसाहतीवर वसाहतोत्तरवादीच्या ह्यामुळेच उदय झाला. दुर्दैवाने ज्यांनी वसाहतोत्तरवाद मांडला त्यांना १९७५ नंतर त्यांच्या देशात जन्मलेल्या देशी रचनांचा फारसा मागेव घेता आला नाही. एडवर्ड सैद काय किंवा गायत्री स्पिवॅक, होमी भास काय ह्यांना युरोप-अमेरिकेत बसून करिअर करायचे असल्याने त्यांना आपल्या विचारणालीची मांडणी युरोपमध्यल्या ॲकेडमिक करिअरमध्ये बसतील, अशा संकल्पनांच्या साहाय्याने केली. खेरे तर संपूर्ण पाश्चात्य विचारसरणी ही तीन प्रकारच्या केंद्रवादाने ग्रासली आहे.

१) पाशीज्युडो केंद्रवाद : ह्यात पाशी व ज्युडाईक परंपरेतील पाशी, ज्यू, खिस्त, इस्लाम ह्या चार धार्मिक विचारणालीचा समावेश होतो. एडवर्ड सैद यांनी ओरियेंटालिज्ममध्ये इस्लाम हा पाश्चात्य परंपरेच्या विरोधात उभा असल्याचे भासवले आहे, पण त्यांच्या दुर्दैवाने तो तसा नाहीये. माझ्या मते ओरियेंटालिज्मची १) आत्मा २) पुनर्जन ३) कर्मफलसिद्धांत ४) विश्वानुभव (भोक्ष) हीच वैशिष्ट्ये आहेत. त्याउलट ऑक्सिडेंटालिज्मची १) ईश्वर व सैतान ह्यांच्यातील लड्डा (पाशी परंपरा) २) क्रियेशन सिद्धांत ३) कथामत व कथामतीचा कैफला ४) कथामत होईपर्यंत आत्मा वाट बघत बसतो हीसुद्धा वैशिष्ट्ये आहेत. इस्लाम हा ह्या चारी संकल्पनांना स्वीकारतो. त्यामुळे इस्लामची ओरियेंटल म्हणणे कठीण आहे.

२) ग्रीकोरोमन केंद्रवाद : ह्यात ग्रीक रोमन परंपरेतील सृष्टीचा प्लेटो, ऑरिस्टॉलपासून मोक्ष्या झालेल्या नाहीत. ओरियेंटालिज्म ग्राह्यवाद, ग्राहाण्यवाद, भक्तीवाद, बौद्ध व जैन आगमवाद ह्यांना ग्रीकोरोमन मुक्त नाही. अर्थात जास्त प्रभाव बौद्धांचा पडलेला आहे.

३) युरो केंद्रवाद : युरोपलाच विश्व समजून वैशिक विचा-

करण्याची अन्यंत प्रातक पद्धत युरो विचारणाल्यांनी अवलंबतेली दिसते.

आजही हा तिन्ही वै द्वादापासून युरोप मुक्त झालेला नाही. वसाहतोत्तरवाद हा तिन्ही शब्द वर्त्तना करण्यात यशस्वी झालेला नाही. ह्याचे कारण वसाहतोत्तरवाद नाना ओरियेंटलशी नीट नाळ जुळवता आलेली नाही.

हा काळावर आपण लक्ष टाकले, तर अनेक देशी संघटनांचा, पक्षांचा हा काळात उदय झालेला दिसेल. स्वाध्याय, सुकांद, दलित पैथ, शिवसेना, भाजप, तेलगू देसम, इमुक, अण्णा इमुक ह्यांनी आपल्या संघटना मजबूत केल्या. मण्डलवाद, प्रादेशिकता ह्यांनी हा काळ गजबजलेला दिसतो. साहित्यातही देशी साहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्वीसाहित्य, आदिवासी साहित्य निर्माण क्वायला सुरुवात झाली. लघुनियतकालिकांनी विरचना केली असेल, पण खरी पर्यायी रचना दलित, आदिवासी ह्यांनी पुढे आणली. काढवरी आणि आत्मचीत्र ह्यांचे वाढमधीन मूल्य एकच मानले, तर दलित आत्मकथने ही देशी काढबन्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहेत हे स्पष्टपणे जाणवते. अनिल अवचटांनी तर रिपोर्टज पद्धतीने जे निर्माण केले आहे ते भाऊ पायेंच्या सगळ्या तथाकथित अस्तित्ववादी काढबन्यांना पुरुन उरेल असे आहे. नामदेव छासळता विसाव्या शतकातील महाकवी मानले व नामदेव छासळ हे दलित साहित्याचेच रूप आहे हे कबूल केले, तर विसाव्या शतकातील सर्वश्रेष्ठ मराठी कविता शेवटी दलितानेच लिहिली हे कबूल करावे लागेल. १९५० पूर्वी ही मराठीतील १९००-१९५० हा काळातील सर्वश्रेष्ठ गद्य म्हणून शेवटी लक्ष्मीबाईच्या 'सृतिचित्रांचे' च नाव घ्यावे लागते. त्यानंतर राणांगन व इथामची आई येतात. कवितेतही केशवसूत, गोविंदाग्रामपेक्षा बहिणावाईचे श्रेष्ठत्व स्पष्टच दिसते. १९७५ नंतर निर्माण झालेल्या कवितात देशीदतेचे भान हे अनुराधा पाटील जितके सांभाळतात तितके पुरुष कवी सांभाळताना दिसत नाहीत. अर्थात विवेक मोहन राजापुरे, दिलीप धोंडो कुलकर्णी, इंद्रिजित भालेराव, प्रकाश होळकर, भुजंग मेश्राम ह्यांचा अपवाद.

आधुनिकोत्तरवाद, वसाहतोत्तरवाद, देशीवाद हा तिन्ही दृष्टिकोनातून हा काळ तपासता येणे शक्य आहे. हा तिन्ही विचारसंगी एकमेकाला पूरक म्हणून काम करतात. उदा. आधुनिकोत्तरवादाने लोकल स्ट्रक्चर्सचा केलेला पुरस्कार हा देशी रचनांना पूरक ठरतो, तर देशीवादाचे तत्त्वज्ञान व कृती हे आधुनिकोत्तरवादांना मेर्गस्ट्रक्चर्सना चेलेन्द्यायला उपयोगी दहते. विरचनावादांमुळेच देशी रचनांची वाट मोकळी होते. देशी रचना विरचनावादांना महानियोजनवादांच्या विसंगती उघड्या करायला उपयोगी पडतात.

भारतात आध्यात्म हे नेहमीच प्रभावी गहिले आहे. त्यामुळे हा क्षेत्रात आपण युरोपपेक्षा नेहमीच कैक वर्षे पुढे असतो. आपल्याकडे प्रथम संतांची भक्ती चळवळ निर्माण होते. पण तिकडे मार्टिन ल्यूथर जन्मतो. आधुनिकोत्तरवादाची सुरुवातही आपल्याकडे यांनी. Truth is pathless असे सांगून सुरुवात केली जिदू कृष्णमूर्ती यांनी. अण्णा ह्यांनी मर्व धार्मिक मेर्गस्ट्रक्चर्स मोळीत काढली. सर्व विचारणाल्यांना त्यांनी नकार दिला. ओरिएन्टल आणि ऑविसडेन्टल ह्यांच्यातल्या सीमारेपा स्पष्टपणे दाखवणारा पहिला गृहस्थी भारतातच जन्मला. त्याचे

नाव होते ओशो रजनीश. रजनीशांनी सर्व देशी आध्यात्म उबळलेच, पण ज्यूडाईक आणि इंडियन हा आध्यात्ममरणीतला फक्क म्हणून केला. वसाहतोत्तरवादाची खरी सुरुवात रजनीश यांनी केली. त्यांनी गांधीवाद आणि समाजवाद हा दोन महानियोजनांना सापृष्ठाणे चैलेन्ज दिले. १९७५ नंतरच्या अहण म्हावे, नेन्द्र बोडके, सुदेश लोटलीकर आर्दीच्या कवितेवर त्यांचा प्रभाव सापृष्ठाणे जाणवतो. दुर्द्वारे त्यांना हा प्रभाव अद्याप पुरेश्या प्रभाणात पचवता आलेला नाही. १९७५ नंतरच्या साहित्यिकातही जो साठेतीरी साहित्यिकात दोय आहे तो आढळतो तो म्हणजे ह्यांचे आध्यात्म ज्ञानात्मक आहे. अनुभवात्मक नाही. त्यामुळे ते केवळ वैचारिक आहे. असो.

हा सगळ्या कालाखांडात विनोबांचा सर्वादियवाद व जेर्पीची मंजूरी क्रांती ही देशी स्ट्रक्चर्स उदयाला आली. नंतर मण्डलवाद आला, पण प्रश्न असा निर्माण होतो की, परिवर्तनवादाचे काय झाले. भारतातील परिवर्तनवाद १) गांधीवादी २) आंबेडकरवादी ३) समाजवादी ४) साम्यवादी ५) ब्रह्मवादी ह्या सांच्या कूळांना कसा पेलला. मात्र १९८५ नंतर हा सर्वांचीच वाताहात झाली ही वस्तुस्थिती. ही वस्तुस्थिती समजायची असेल, तर आपणाला ती का झाली हे तपासावे लागेल. प्रथम गांधीवादी वाताहातीचा विचार करू.

गांधीवादी वाताहातीचे सर्वात मोठे कारण गांधीवाद वर्णवादी व विज्ञानविरोधी होता हे आहे. यंत्राला असलेला गांधीचा विरोध हा नवीन लोकांना पटलाच नाही. त्यामुळे १९९० नंतर ह्या वादाला अनुयायी मिळणे शक्य झाले नाही. गांधीचा आतला आवाज हा ह्या चळवळीचा विशेष. गांधीचा आतला आवाज आपण समजू शकतो. गांधीवादांचा व गांधीवादाचा आतला आवाज आपण कसा समजू घेणार? ज्या चळवळीचे निर्णय आतल्या आवाजावर अवलंबून होते तिचा आवाज त्या व्यक्तीच्या मृत्युनंतर लोकांना आला नाही ह्याचे फारसे अशर्य वाट नाही. त्यातच संतीतीप्रतिबंधक साधनाएवजी आत्मसंयम सांगणार तो पेलणार कोणाला? गांधीचा अस्पृश्यतेसारख्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन केवळ पारंपरिक होता. ह्या जातीव्यवस्थेत गुंतलेले आर्थिक हितसंबंध ज्यांना स्पष्टपणे कळले होते त्यांना तो कसा पटणार? परिणामी गांधी संपले, त्यांच्या वरोबरीने गांधीवादही संपला. अर्थात गांधीवाद संपला म्हणून भक्तिवाद संपला नाही. भक्तिवादी परिवर्तनाची पताका चालवण्या मोठ्या चळवळी आजही जोमाने काम करत आहेत.

१) स्वाध्याय चळवळ : पांडुरंगशास्त्री आठवते ह्यांनी आज गुजरात, महाराष्ट्रामध्ये गावागावात जे परिवर्तन घडवून आणले आहे ते मनुवादी आहेत. तीरी ही शिक्षणापासून रोजगारापर्यंत त्यांचे कार्य चालू आहे.

२) भक्तिवेदांत चळवळ : ह्या चळवळीने जगभर फेलाव केला आहेच. ह्यांची मला आवडलेली गोष्ट म्हणजे मिशनरी पद्धतीने ह्यांनी मुरु केलेले शिक्षण व हॉस्पिटलबांधांनी ह्या संदर्भातले कार्य.

अण्णा हजारेनी गांधीवादपेक्षा भक्तिवादाशी नाळ जोडून नवीन अनुरूप मांडणी केली, तर त्यांनाही यश मिळू शकेल.

भक्तिवादी परिवर्तनावाबाबत सर्वात आवशी लोक म्हणजे शैव व धारकी. वारकर्यांनी नुसत्याच आयादीच्या वाच्या आणि कीर्तनापेक्षा जर परिवर्तनाची कामे हातात घेतली तर महाराष्ट्रावर त्यांचे फार उपकार

होतील. तुकारामानंतर वारकरी संप्रदायात एकही मोक्ष मिळालेला माणूस जन्मलेला नाही ह्याची वारकर्यांना लाज वाटायला हवी. स्वामी स्वरूपानंदासारखा कोणी का निर्माण झाला नाही ह्याचा का विचार होत नाही. संतानी मिळवलेली सर्टिफिकेट्स मिरवत ही चळवळ किंती काळ स्वःची आत्मवंचना करणार आहे? आजसुद्धा जातीजातीच्या दिणड्या सेपेट निघतात ह्याची ह्या विडुलाच्या भक्तांग साज वाटणार आहे की नाही? ज्ञानेश्वरांच्या आसनापुढे आपण जर खियांना प्रतिबंध करत असू तर म्यानबा तुकाराम म्हणण्याचा आपणाला काय नैतिक हक्क पोहोचतो? सर्व वारकर्यांनी जातीव्यवस्था मोडीत काढली आणि निदान स्वतः अजिवात पाळली नाही, आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन दिले तरी विडुलाला धन्य वाटेल. जे जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यता पाळतात त्यांग विडुलाच्या मन्दिरात प्रवेश मिळेल, पण ते विडुलाला कधीच प्राप्त होणार नाहीत. विडुल हा केवळ करुणा आहे आणि करुणेपुढे भेद नसतात. असो.

शैवांची गोष्ट वेगळीच आहे. २१ वे शतक येऊन ठेपले तरी शैवांचे साधे संघटनांचे प्रश्नही सुटलेले नाहीत. खंडोबा, मंगेश, नागेश इत्यादी कैक रूपात विखुरलेला शैव प्रथम संघटित व्हावा. शिव आणि शक्ती ह्यांचा हा प्रपंच फालतू पूजा करून समजणार नाही. शिव म्हणजे विश्व, शक्ती म्हणजे गती. सृष्टी हा त्यांचा प्रपंच हे नीट समजून घेऊन पूजावादात अडकलेल्या शैवांनी आता पूजाअर्चा, नवस ह्यांच्या पलीकडे खेप घ्यायला हवी. सत्य, अहिंसा, योग ह्यांच्याशिवाय शिवप्राप्ती अशक्य. संघटित पातळीवर शैवांनीही आता परिवर्तनवादी चळवळीत भाग घ्यायला हवा. देवदासीसारख्या प्रथा ह्यातर शिवाचा घोर अपमान आहे. शैवांनी त्या उखडून समूलच नष्ट करायला हव्यात. शक्तीची उपासना म्हणजे उर्जेची आणि गतिची उपासना. आज शैवांनी जितकी शक्तीची विटंबना केली आहे तितकी कुणीच केली नसेल. आज सर्वांत जास्त स्थिरीशील शैव आहेत. शिवाला जातीव्यवस्था मान्यच नाही. किंबहुना ब्राह्मणांच्या आणि आगमांच्या ग्रंथात जो फरक आहे त्यात आगमांचा जाती व्यवस्थेला असलेला विरोध त्यांना फार वेगळे स्थान देतो. शैवांनी आता स्वतःला सर्वकष बदलण्याची वेळ आली आहे हे निश्चित. ज्याला आज भक्तिवाद म्हटले जात त्यात शैवांची व वैष्णवांची गर्दी आहे. ह्या दोघांवर भक्तिवादी परिवर्तनाची प्रचंड जबाबदारी आहे.

२

परिवर्तनाची अंबेडकरी वाताहात ही एक करुण शोकांतिका आहे. वैदिक परंपरेतील आर्य समाजी शाहू महाराजांनी जो सुधारणावाद स्वीकारला उदा. राखीव जागा देणे, वसतिगृह व शिक्षणसंस्था उभारणे तितका आणि तेवढाच मुधारणावाद भारतीय राज्यघटनेने स्वीकारला. शाहू महाराजांच्यापुढे जाऊन अंबेडकरांनी जो स्वतःचा विचार केला त्यांचे खरोखर काय झाले हा एक मूलभूत प्रश्न आहे. १) हिंदू सुधारणावाद २) बौद्ध संपूर्ण क्रांती हे अंबेडकरी विचाराचे दोन मूलभूत विकासाचे टप्पे आहेत. हिंदू सुधारणावाद हा शाहू महाराज, महात्मा गांधी ह्यांनी विकसित केला होता. अंबेडकर मुश्वातीला त्यांच्याच मुधारणावादाची कास धरताना दिसतात. ब्रह्मवादी, भक्तिवादी चौकटीत समतेला कुठे कुठे आधार ते शोधतात त्यामुळेच १) सर्वत्र ब्रह्म आहे २) मी ब्रह्म आहे ३) तूही ब्रह्म आहेस ह्या ब्रह्मवादाच्या तीन महावाक्यातून ध्वनित होणारी समता ते पुन्हा पुन्हा सूचित करतात. कविराला आपलेसे करतात. दुर्दैवाने त्यांच्या ह्या पवित्राची दखल हिंदू समाजाने घेतलीच नाही. हा समाज

आपल्याला आपलेसा करणार नाही हे जसे जसे त्यांच्या अधिक लक्षण आले तसे तसे ते अधिक मूलभूत परिवर्तनाचा विचार करू लागले. त्यांच्या ह्या परिवर्तनाला मूलभूत आपार त्यांना आढळला गौतम बुद्धात. गौतम बुद्धाने जाती व्यवस्थेला सर्वकृप विरोध केला होता, किंबहुना प्राचीन काळाचा अभ्यास केला तर तोच एक असा विचारवंत होता जे बाबासाहेबांना आपलासा वाटू शकला असता. बाबासाहेबांना ब्रह्मवर्ण होणे आवडले असते. कारण ब्रह्मवाद्यांनीही नेहमीच जातीव्यवस्थेला, वर्णव्यवस्थेला विरोध केला होता, पण ब्रह्मवाद्यांची शोकांतिका हीच होती की, त्यांनी सामाजिक विचारसरणीचा फारसा विचारच केला नाही. त्यांनी धर्मी स्थापन केला नाही. त्यामुळे परिवर्तनाचावत आवश्यक असणारे संघटन त्यांच्याकडे कधीच नव्हते. हिंदूच्यातली ही एक मायणीरीती असलेली जमात होती. त्याउलट ब्राह्मण्यवादांच्या १) वैदिक २) वैदानि अशा दोहोकडे संघटना होती, समाजबळ होते, ते लोक चातुर्वर्ण व्यवस्थेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्यातही काही वर्णव्यवस्था मानत नव्हते, तर वर्णव्यवस्था मानत होते. वर्ण आणि वर्ग ह्यांच्यात फक्त हाच आहे की, वर्ण जन्माधिष्ठित जन्मावर अवलंबून असतो, तर वर्ग कर्मावर अवलंबून असतो. वर्ण कधीच बदलता येत नाही. वर्ग कर्याही बदलता येतो. वर्णवाद्यांच्या मते ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अतिशूद्र हे वर्ण आहेत, तर वर्णवाद्यांच्या मते ते वर्ग आहेत. वर्ण जन्मानेच मिळ द्यावते. वर्ग त्या वर्गाला आवश्यक असलेली कर्मे विशेष गुणांना प्राप्त करून मिळ द्यावता लागतो. हा वर्ग सिद्ध करण्याचा अधिकार कुणालाही आहे. वर्ग अस्पृश्यता पाळतो. वर्ग अस्पृश्यता पाळत नाही. ब्राह्मण्यवादांच्यात दयानंद सरस्वती, शाहू महाराज यांनी वर्णव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. बाबासाहेबांना ह्या वर्णवाद्यांशी जुळवता येणे शक्य होते, पण वहुसंख्य हिंदू समाज हा वर्णवादी असल्याने त्याचा कितपत कायदा होईल हाही एक प्रश्न होता. अनेकदा तर वर्णवादाचा बुरखा पांघरूण वर्णवाद जोपासला गेला होता. भारताच्या इतिहासात वर्णवादी आणि वर्णवादी दोन्ही प्रवृत्त्या होत्या. त्यामुळेच होळकरासारखे धनगर शूद्र क्षत्रिय झाले होते, पण हे अपवाद होते. ह्या सान्या पाश्वर्भूमीवर बाबासाहेबांनी हिंदू सुधारणावादाच्या पुढे पाऊल टाकले. त्यांनी धर्मातर केले ही एक दार्शनिक क्रांती होती. ब्रह्मवादी, ब्राह्मण्यवादी, भक्तिवादी ह्यांच्यापेक्षा हा वेगळा पार्ग होता. पण दुर्दैवाने ही क्रांती फसली ह्याची कारणे पुढीलप्रमाणे होती.

१) पहिले कारण म्हणजे बाबासाहेब बुद्ध नव्हते. बुद्ध होण्यासाठी जी साधना करायला लागते ती करायला आवश्यक वेळ त्यांच्याकडे नव्हता. स्वतः शून्याला उपलब्ध होण्यापेक्षा स्वतःच्या समाजाकडे लक्ष देणे त्यांच्यावाबतीत अपरिहार्य आणि अनिवार्य झाले होते. गांधी सत्याला आणि बाबासाहेब शून्याला कधीच उपलब्ध झाले नाहीत. त्यामुळेच त्यांच्या प्रभावाला मर्यादा पडली. ते शेवटपर्यंत बोधीसत्त्व राहिले. किंबहुना त्यांना तसे राहावे लागले. विवेकानंद, सुभाषचंद्र वोस, महात्मा गांधी आणि बाबासाहेब अंबेडकर हे चार महापुरुष अनुक्रमे ब्रह्म, ब्रह्म, सत्य आणि शून्य ह्यांना उपलब्ध होण्याची क्षमता बाळगून होते, पण त्यांच्या अंगीकृत कायनि त्यांना मर्यादा घातली. एक अथनि त्यांनी स्वतःच्या समाजासाठी हा आध्यात्मिक त्यागच केला. विवेकानंदांनी निर्विकल्प समाधीची चावी शेवटपर्यंत लावली नाही. अंगीकृत कार्य संपल्यानंतर मात्र त्यांनी निर्विकल्प समाधी पेतली आणि ते ब्रह्मवासी झाले. (रजनीशांनी अकारण ह्याचावत विवेकानंदावर आगपाखड केली आहे.)

२) दुसरे कारण परिस्थितीत पडलेला फरक हे आहे. बौद्धकालात

काय किंवा खिश्चन काळात काय मानवी समाजाचा बराच भाग आध्यात्मविरहित व धर्मविरहित जंगत होता. त्यामुळे धर्मातर घडवून आणणे किंवा धर्माचा प्रसार करणे सोपे होते. ज्यांच्याजवळ पर्यंत नसतो केवळ पंथ असतो त्यांना धर्म सांगणे सोपे असते, पण ज्यांनी ओधीच एका धर्माचा वा आध्यात्माचा स्वीकार केला आहे त्यांना तो बदलावयास लावणे हे महाकठीण काम असते. त्यामुळेच बहुसंख्य हिंदूचे, हिंदू दलितांचे धर्मातर शक्य झाले नाही. हिंदू दलितांचे संस्कार धर्मातर करण्यास आडकाठी झाले.

३) तिसरे कारण म्हणजे जेव्हा प्रवचन वा उपदेश देऊन धर्मातर करणे शक्य नसते तेव्हा धन देऊन, फसवून, कपट करून, दहशत वा भीती घालून, सक्ती करून धर्मातर घडवून आणावे लागते. मुळातच भारतीय धर्माची ही प्रवृत्ती नव्हे. त्यामुळे खिश्चन वा इस्लामने अवलंबलेल्या ह्या वेळप्रसंगी करावयाच्या उपाययोजना करणे बाबासाहेबांच्या तत्त्वात नव्हते. त्यामुळेही धर्मातर फारसे झाले नाही.

४) चौथे कारण म्हणजे हिंदूंच्यात निर्माण झालेले रामकृष्ण परमहंस, रमण महर्षी, रजनीश, जे. कृष्णमूर्ती ह्यासारखे बुद्ध. ज्या हिंदूना आध्यात्म हवे होते त्यांच्यासाठी नवीन आध्यात्म सांगणारे हे बुद्ध उपलब्ध होते. त्यामुळे गौतम बुद्धाकडे वळण्याची गरज राहिली नाही.

५) आध्यात्मिकतेची गरज भागवण्यासाठी नवीन बुद्ध होते. सामाजिक विचारसरणीसाठी प्रागतिक हिंदूना ब्रह्मवादी, वर्गवादी परंपरा नव्याने उपलब्ध झाल्या. त्यामुळे बुद्ध धर्म स्वीकारला तरच सामाजिक लढे लढता येईल अशी अपरिहार्यता नव्हती. अनेकांना तर सामाजिक विचारसरणीसाठी कार्ल मार्क्सच अधिक योग्य वाटत होता. ह्या लोकांनी आध्यात्मिक समाजवाद स्वीकारला. जे जेव्हावादी होते त्यांना तर बुद्ध याचे शक्यता नव्हते. त्यांनी लोकायताशी नाते जोडले. ह्या सांच्या गोष्टीमुळे बुद्धाच्या काळात जसा वैदिक परंपरा मान्य नसणारा वर्ग जसा चटकन बुद्धाकडे आकर्षिला गेला तसा हा नवीन प्रागतिक वर्ग बुद्धाकडे विसाव्या शतकात वळणे अशक्य झाले. त्यामुळे त्याचे धर्मातही अशक्य झाले.

६) सहावे कारण म्हणजे प्राचीन काळी जसा राज्यशासनाचा पाठिंबा मिळे तसा पाठिंबा आजच्या काळात (इस्लाम अपवाद) मिळणे धर्मनिरपेक्ष चौकटीत अशक्यता असल्याने धर्मातराचा प्रसार मर्यादित राहिला.

७) सातवे कारण म्हणजे धर्मप्रसारासाठी आवश्यक असणाऱ्या मिशनरी कामांचा झालेला अभाव. दलितांच्याबाबत तर ह्यावाबत एक विचित्रच विरोधाभास होता. मिशनरी माणसाला धर्मप्रसार करताना अनेक सेवा विशेषत: देहाची सेवा करावी लागते. दलितांना अस्पृशयता पाळणाऱ्या सवर्णाची सेवा अशक्यता होती, तर इतरांच्या बाबतीत आणांगी एक गुंतागुंत होती. एकीकडे दलितवर्ग शतकानुशतके सवर्णाची सेवा करत होता. बाबासाहेबांनी ह्या सेवा सोडायला सांगितल्या होत्या, तर दुसरीकडे मिशनरी कामांसाठी अशाच सेवांची आवश्यकता. त्यामुळे ह्यांच्यातच एक विरोधाभास उभा ठाकला. गांधीजींनी हातात झाडू घेतला, तर ते मिशनरी काम होते. दलितांनी झाडू हातात घेतला, तर ती गुलामी होती; म्हणजे मिशनरी काम हेच गुलामीही दाखवणारे ह्या दोन केंटिंगीतला तिढा सोडवायचा कसा हा एक वेगळाच प्रश्न निर्माण झाला. दलितांनी मिशनरी कामे सोडून देणे अधिक पसंत केले.

८) आठवे कारण म्हणजे कुठल्याही धर्मप्रसारासाठी आर्थिक

पाठिंबा लागते. भारतातील सर्व भांडवलदार सर्वर्ण हिंदू वा इतर धर्मांय. त्यामुळे त्यांची फण्डींग बौद्ध धर्मप्रसाराला मिळणे शक्य झाले नाही. त्यातच खिश्चनासारखी बौद्धांची कुठली व्हॅटिकन सिटी नसल्याने तेथून पैसे येण्याचाही चान्स नव्हता राहिले. स्वतः दलित त्यांच्याजवळ तर पैसाच नव्हता. सापेचैत्यभूमीकडे येण्यासाठी ज्यांना रेल्वेचे तिकीट काढता येत नाही, ते धर्मप्रसारासाठी काय पैसा उभा करणार? दलितांच्या चलवळींना जाणवणारी पैशाची चणचण धर्मप्रसारालाही भोवली. ह्यावर उपाय एकच आहे तो म्हणजे जपानकदून बौद्ध देशातून पैसा उपलब्ध करून घेणे ह्यासाठी जे करावे लागते त्याची मानसिक तयारी अद्यापही झालेली नाही.

९) नववे कारण अर्थात इथली जातीव्यवस्था. ह्या व्यवस्थेमुळे महार बौद्ध झाले नाहीत, पण बुद्ध मात्र निश्चितच महार झाला. बुद्धाच्या ह्या महारीकरणामुळे सवर्णानी बौद्धधर्माकडे पूर्णच पाठ फिरवली. जातीव्यवस्था काय करू शकते ह्याचा हा नमुना आहे. वास्तविक बुद्ध हा सर्वांनाच आपला वाटावा असा प्रजावंत पण त्याचा स्वीकार दलितांनी केला; म्हणून त्याला नकार देणाऱ्या वर्णवाद्यांनी बुद्धाविरोधात विपारी प्रचार केला. त्याचाही धर्मातर मर्यादित होण्यावर परिणाम झाला.

१०) दहावे कारण अनेक दलितांनी बौद्धधर्म स्वीकारला तो हृदय परिवर्तनामुळे नव्हे, तर बाबासाहेबांनी सांगितले म्हणून. परिणामी रामकृष्णांच्या फोटोऐवजी बुद्धाचा फोटो लागला. अलीकडे तर आरतीही चालू झाली. काही ठिकाणी तर नवसही बोलते जाऊ लागले. एखाद्या राजाने धर्म स्वीकारला म्हणून त्याच्या प्रजेने तो धर्म स्वीकारावा तसे काहीसे हे झाले. बाबासाहेबांना दलितांचा राजा मानून दलित प्रजेने हे धर्मातर स्वीकारले. अशी धर्मातरे मुरुवातीच्या पिढ्यात काही मूळभूत बदल घडवून आणू शकत नाही. ज्या लोकांना मांस, मच्छी आणि दारू सोडता आलेली नाही ते लोक जेव्हा धर्मातरावर त्यातल्या क्रांतिकारकपणावर बोलू लागतात तेव्हा तो दांभिकपणा असतो. असा दांभिकपणा मूळभूत बदल घडवून आणू शकत नाही. बुद्ध हा काही साधा इसम नाही. तो पेलायला अंगात प्रचंड सामर्थ्य बाणवावे लागते. दलितांच्या विसंगत आचारांनी धर्मातराची हवाच काढून घेतली.

११) शेवटचे कारण म्हणजे बाबासाहेबांचा अकाली झालेला मृत्यू. भारतात विवेकानंद, मानवेन्द्रनाथ रॉय, वल्लभभाई पटेल आणि बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांचे फार अकाली मृत्यू झाले आणि त्याचा फटका संपूर्ण चलवळीलाच बसला. ‘बाबासाहेब तुम्ही फार लवकर गेलात. इतक्या लवकर तुम्ही जायला नको होते’, असे तर आज तीव्रपणे वाटते आहे. त्यांच्या मृत्यूमुळे धर्मातर मूळ्यांतराकडे झेप घेऊ शकण्याची गती मंदावली.

बाबासाहेबांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या अनुयायांवर पडलेली जबाबदारी दादासाहेब गायकवाडाचा अपवाद वगळता कुणी पेलली नाही. महार समाजातल्या नेत्यांनी दलित चलवळीचे महारीकरण केले आणि सर्वकष होऊ पाहणारी आंबेडकी क्रांती महारापर्यंत मर्यादित झाली.

आंबेडकरांच्या मृत्यूनंतर आंबेडकी विचारांची विरचना होणे अत्यंत गरजेचे होते. त्यातून आंबेडकरांच्या विचारातील कित्येक फटी लक्षात आल्या असल्या. उदाहरणार्थ ज्या ब्राह्मणवाद्यांच्या विरोधात बाबासाहेब लढले तो बौद्धधर्माचाही भाग नव्हता का? चीन, जपान, ब्रह्मदेशात बौद्ध भिक्षुशाहीने जे जनसामान्यांचे प्रचंड शोषण केले त्याचे काय करायचे? जर हे बौद्ध धर्माचे विकृतीकरण म्हणून नाकारून बुद्धाच्या

मूळ उपदेशाच्या तत्त्वाला खरा बुद्धिर्म भानायचे ठरवले, तर हे तत्त्व हिंदूधर्माता का लागू करायचे नाही? हिंदू धर्मावर हल्ले करताना आताच्या बौद्ध धर्मावरही तसेच हल्ले घडवता येतात हे लक्षात घ्यायचे की नाही? विष्णुच्या कलकी ह्या दहाव्या अवताराची वाट पाहणारे हिंदू मूर्ख असतील, तर बुद्धानंतर 'मैत्रेय' नावाचा बुद्ध जगाला मार्गदर्शन करायला येणार म्हणून त्याची वाट पाहणारे बौद्ध कोणत्या तर्कशास्त्राने शहाणे उरतात? हिंदूच्या स्वर्ग-नरकाला नावे ठेवताना बौद्धांच्या स्वर्ग-नरकांचे काय करायचे? हिंदूच्या मूर्तीपूजेला नावे ठेवताना बौद्धांच्या मूर्तीपूजेचे काय करायचे? हिंदू ब्राह्मणांना फॅसिस्ट म्हणताना युद्धात चायनीज लोकांसाठी कॅम्प उघडून नाडी लोकांना लाज वाटेल असे अत्याचार करण्या जापनीज बौद्ध सैनिकांचे काय करायचे?

वस्तुस्थिती अशी आहे की, ब्राह्मणवाद ही फक्त हिंदू धर्माची मक्तेदारी नाही. ती सर्वच धर्मात प्रचंड आहे. हिंदू राजे जेव्हा दलितांना टाचेखाली राडत होते तेव्हा ब्रह्मदेशात बौद्धाजे आपल्या दासदासींना तसेच रगडत होते. मी मागेच म्हटल्याप्रमाणे खेरे तर प्रश्न आध्यात्म्याचा नाही हिंदू काय किंवा बौद्ध आध्यात्म काय दोन्हीही चांगले आहे, पण धर्म म्हणून दोघेही सारखेच वाईट आहेत. दुर्दैवाने इतिहासाचा अभ्यास नसलेले कित्येक दलित बौद्ध धर्माविषयी काही रोमेंटिक कल्पना बालग्रूह आहेत. बौद्धधर्म हा फार सोज्ज्वल आणि शुद्ध होता हा त्या कल्पनांचा कणा. वस्तुस्थिती अशी आहे की, जगभर जो बौद्धधर्म पसरला तो महायानी होता आणि हा महायानी धर्म म्हणजे सरळ सरळ बौद्धधर्माचे हिंदू रूप आहे. हिंदूच्याप्रमाणेच ह्या महायानात बुद्ध आहे. देव-देवता आहे, स्वर्ग-नरक आहे, पाप-पुण्याचे फल आहे. माणील जन्मांचे स्परण आहे. भविष्यातला कलकीप्रमाणे मैत्रेय हा अवतार आहे. कृष्ण जन्माप्रमाणे बुद्ध जन्माच्या चमत्काराने भरलेल्या कथा आहेत. ह्याला उत्तर म्हणून ह्या संगळ्या ब्राह्मणांनी घुसडल्या असे म्हटले जाते, पण ब्रह्मदेशात, तिवेटात, चीनमध्ये ह्या कथा घुसडायला ब्राह्मण कथी गेले होते हे कोणी सांगू शकेल काय? खेरेतर बौद्ध देशात तिथल्या भिक्षुंनी वरीच घुसखोरी केली. हिंदू आध्यात्म इथल्या ब्राह्मणांनी भ्रष्ट केले तसेच बौद्ध आध्यात्म भिक्षुंनी भ्रष्ट केले. जिझसला चर्चने असेच भ्रष्ट केले. ही भ्रष्ट करण्याची आणि होण्याची प्रवृत्ती जगभर दिसते. ह्यामागे त्या त्या धर्मांच्या पुरोहितांचे हितसंबंध गुंतलेले असतात. हिंदूच्या ब्रह्मवादी परंपरेला इथल्या पुरोहितांनी कृष्णाला अवतार घोषित करून त्याच्याच तोंडून गीतोपनिषद वदवून सामावून घेतले आणि नंतर संगळी ब्रह्मवादी परंपराच भ्रष्ट करून टाकली. रामाचा आणि आध्यात्माचा तर काढीचाही संबंध नाही. तो धार्मिक पुरुष आहे. आध्यात्मिक नाही. त्याचाही वापर पुरोहितांनी व्यवस्थित केला आणि ह्या दोघांच्या नावाने संगळ्या पूजा-अर्चना लॉजिकल करून टाकल्या. बाबासाहेबांनी राम आणि कृष्ण यांच्या रिडल्सचा मागोवा घेतला, पण अशीच रिडल्स बुद्धावावतही शोधून काढता येतील. रामाला आणि कृष्णाला जसे पुरोहितांनी भ्रष्ट केले आणि ह्या भ्रष्ट रूपालाच खेरे रूप मानून बाबासाहेबांनी त्यांना क्रिटीसाईज केले तसेच महायानाच्या बुद्धाला क्रिटीसाईज करता येणे शक्य आहे. बाबासाहेबांच्या अनुयायांनी ती जबाबदारी पार पाडलेली नाही. त्यामुळे आज आंबेडकरवाद हा मार्क्सवाद्यांप्रमाणे Ideological fundamentalism विचाऱ्यालीय मूलतत्त्ववादाला वळी पडलेला दिसतो. १९८५ नंतर लिहिण्याच्या विचाऱ्यांनांना ही जबाबदारी टाळता येणे शक्य नाही आणि साहित्यालाही तिची दखल घ्यावी लागेल. विशेषत: दलित साहित्यातील कोंडी फुटप्प्याचा मार्ग आंबेडकरांच्या विचारेतून जातो.

आंबेडकरांच्या विचारांचा दुसरा कणा आहे मार्क्स. त्यांच्या मते जे बुद्धाला साधायचे होते तेच मार्क्सला करायचे आहे. माझ्या मते आंबेडकरांचा हा मूलभूत सिद्धांतच चुकीचा आहे. मार्क्स हा आध्यात्माच्या पूर्ण विरोधात होता, तर बुद्ध आध्यात्माखेरीज काहीच बोलत नाही. हे दोघे सरळ सरळ दोन भूवावर उभे आहेत. दोघांच्यात एकच साम्य आहे ते म्हणजे दोघांना मानवी दुःखे, व्यथा ह्यांचा अंत व्हावा असे वाटत होते, पण स्टालिनलामुद्दा काही वेगळे वाटत होते अशातला भाग नाही. पण स्टालीन आणि बुद्ध आपण एकत्र वपू शक्त नाही. तेव्हा केवळ साध्यावरून दोन व्यक्ती समान कशा मानायच्या? अंडम स्थित हा काही मानवतेचा शत्रू नाही. त्यालाही सर्वांचे भलेच व्हावे असे वाटत होते, पण त्याचा मार्ग वेगळा होता. वस्तुस्थिती अशी आहे की, बुद्धाचा मार्ग हा आध्यात्मिक, तर मार्क्सला आर्थिक आहे आणि हे दोन्ही मार्ग परस्परविरोधात आहे. आध्यात्मिकता ही अर्थमुक्ततेशिवाय शक्य नाही. त्यामुळेच बुद्धाने अर्थशास्त्र सांगितले नाही. मार्क्सला तर आध्यात्म हा त्याच्या आर्थिक मार्गातील मोठा अडसरच वाटत होता. तरीही हे दोन लोक बाबासाहेबांना आपलेसे का वाटले? वस्तुस्थिती अशी आहे की, बाबासाहेब हे शेवटी भारतीयच होते आणि भारत आध्यात्म वगळून विचार करणे हे फार अशक्य आहे. बाबासाहेबांनी आध्यात्म वगळणे शक्य झाले नाही. त्यांनी त्यामुळे अशा आध्यात्माचा शोध घेतला जे सर्व वर्गांसाठी खुले असेल, जे वर्णवादाविरुद्ध लढेल. असे आध्यात्म त्यांना बुद्ध आध्यात्मत सापडले. पण बाबासाहेबांच्या पुढील जे प्रश्न होते ते केवळ आध्यात्मिक नव्हते ते आर्थिकही होते. किंव्हना १९ व्या शतकातील सर्व आध्यात्मवादांना हा आर्थिक प्रश्न सतावत होता. विष्णुबुवा ब्रह्मचारी ह्यांनी प्रथम आध्यात्मिक समाजवादाची मांडणी केली. भारतात स्वयंप्रज्ञेने स्फुरलेला पहिला समाजवाद हा आध्यात्मिक असावा हा योगायोग नव्हता. (मार्क्सचा कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो हा त्यांना समकालीन) त्यानंतर विवेकानंदानीही उघड उघड ह्या आध्यात्मिक समाजवादाचा पुरस्कार केला. पुढे गांधीजींनी तो अधिक विकसित केला. आंबेडकर हे विष्णुबुवा, विवेकानंद आणि गांधी ह्यांच्यापेक्षा ह्या क्षेत्रात अधिक अधिकार असलेले विद्वान होते. त्यांनी मार्क्सच्या आधाराने नवीन समाजवादाची मांडणी केली. हा बौद्ध समाजवाद होता. विष्णुबुवा आणि विवेकानंदांचा ब्रह्मवादी समाजवादापेक्षा किंवा गांधीजींच्या भक्तिवादी समाजवादापेक्षा हा बौद्ध कुळातून आलेला समाजवाद वेगळा होता. लोकायत कुळातील मार्क्सवादी, माओवादी समाजवादापेक्षा तरतो फारच निराळा होता. ब्राह्मण्यवादी कूळ मात्र नेहमीच ह्याबाबतीत गोंधळलेले राहिले आणि आजही त्यांचा गोंधळ संपलाय असे वाटत नाही. १८५० ते १९५० च्या दरम्यान समाजवादाचे झालेले आध्यात्मिकरण आपल्याकडच्या विचारवांतांना कथीच कळले नाही. विशेषत: डाव्या पक्षांना ते कथीच समजले नाही. भारतातले हे सारे समाजवाद ब्रिटिशांच्या वसाहतवादी भांडवलवादाच्या विरोधात निर्माण झाले होते. त्यामुळे भारतीय भांडवलदार हादेखील ह्या समाजवादात १९४७ पर्यंत सामावला जाऊ शक्त होता. भारतीय भांडवलदारालाही स्वतःच्या विकासासाठी ब्रिटिशांचा भांडवलवाद फेकून देणे गरजेचे होते. त्याला स्वतःच्या जिवावर हे करणे शक्यच नव्हते. कारण ब्रिटिशांना हाकलण्यासाठी जनआंदोलन आवश्यक होते. त्यामुळे हा आध्यात्मिक समाजवाद असला तरी त्याला तात्पुरता का होईना पण पाठिंबा देणे, पैसा पुरविणे गरजेचे होते. आध्यात्मिक समाजवादांना समाजवाद आणण्यासाठी तर भारतीय

भांडवलदारांना ह्या देशात त्यांना सोयीस्कर पडेल असा भांडवलवाद आणण्यासाठी स्वातंत्र्य मिळविणे गरजेने होते. त्यामुळे च स्वातंत्र्याच्या लढाईत हे दोन परस्परविरोधी धूब एकत्र आले. ते एकत्र थावेत म्हणून गांधीजींनी दूसीवादी समाजवाद मांडला. ज्यात भांडवलदार हा समाजात ट्रटी म्हणून काम करणार होता. सर्वच आध्यात्मिक समाजवादांना त्यांचा समाजवाद हा लोकशाही पद्धतीनेच आणायचा होता. बाबासाहेबांनाही लोकशाही आवश्यकच वाटत होती. त्यामुळे बाबासाहेबांनी लोकशाही समाजवादाची कास धरली. लोकशाहीऐवजी दुसरी कुठलीही पद्धत दलितांना परवडणारी नव्हतीच कारण हुकूमशाही आणि एकाधिकारशाहीच्या प्रमुखपदी दलित येण्याची सुतराम शक्यता नव्हती. त्यामुळे जो कोणी सर्वर्ण येईल तो जर कट्रु वर्णवादी निघाला, तर दलितांच्या प्रगतीच्या सान्याच शक्यता संपुष्टात आल्या असत्या. (बाबासाहेबांचा विवेक ज्या दलितांजवळ नव्हता त्यांनी मूर्खासारखा इंदिरा गांधीच्या एकाधिकारशाहीला पाठिंबा दिला. जणू काही इंदिरा गांधी वर्णवादी झाल्याच नसत्या किंवा त्यांची एकाधिकारशाही उत्थवणारा वर्णवादी उगवलाच नसता असे गृहित धरून हा पाठिंबा दिला गेला) त्यामुळे लोकशाहीला पर्याय नव्हता. एकदा लोकशाही स्वीकारली की, संपूर्ण अर्थव्यवस्था सरकारच्या मालकीची ठेवणे अशक्यच असते. नेहरूंनी स्वातंत्र्यानंतर जेव्हा सत्ता ग्रहण केली तेह्वा त्यांना एकीकडे स्वदेशी भांडवलदार, ज्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीला मदत केली होती, तर दुसरीकडे जनता जिच्या साहाय्याने स्वातंत्र्य लढा लढला, गेला होता ह्या दोघांना बळेन्स करायचे होते. ह्यातूनच मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पर्याय स्वीकारला गेला. बाबासाहेबांनाही असा पर्याय स्वीकारण्याचून पर्याय नव्हता. हुकूमशाही समाजवाद आणि लोकशाही मिश्रवाद ह्यातून लोकशाही मिश्रवादाचा पर्याय निवडला गेला. त्यामुळे रशियाची एकपक्षीयता नाकारली गेली, पण पंचवार्षिक योजना स्वीकारली गेली. अनेक उद्योगधंदे सरकारी मालकीचे करण्यात आले. ह्या सर्व प्रक्रियेत बाबासाहेबांना दलित समाजाचा विकास घडवायचा होता. भारतीय अर्थव्यवस्थेची १) शेती २) उद्योग ३) सेवाक्षेत्र ही तीन क्षेत्रे होती. दलितांच्या जवळ भांडवल नव्हतेच. त्यामुळे खासगी उद्योग उभारणी त्यांना अशक्यच होती. त्यामुळे जास्तीत जास्त उद्योग सरकारी ठेवून तेथे राखीव जागांच्या जिवावर अधिकाधिक प्रभुत्व मिळवणे एवढाच पर्याय होता. बाबासाहेबांनी तो स्वीकारला. शेतीबाबतीत आपल्या समाजाच्या मालकी हक्काच्या जिमिनी पुन्हा मिळवणे आणि सरकारी जिनिनीत शेती करता याची म्हणून त्या मिळाव्यात म्हणून लढण्याचे धोरण स्वीकारले गेले. सेवाक्षेत्रातही जास्तीत जास्त सरकारीकरण घडवून तिथे राखीव जागांच्या साहाय्याने आपल्या बांधवांना त्यांचा वाटा मिळवून देणे ह्याशिवाय पर्याय नव्हता. दलितांचे सारे अर्थकारण हे राखीव जागांसंदर्भात आहे; म्हणून वोंब मारणाऱ्यांना हे समजले पाहिजे की, दलितांच्या उत्रीनीचा दुसरा कुठलाही मार्ग आपल्या समाजव्यवस्थेत उपलब्ध नाही.

बाबासाहेबांच्या ह्या सर्व अर्थकारणाला खरा फटका बसला तो १९८५ नंतर. १९८४ साली रशियातील साम्यवाद कोसळला आणि भांडवलशाहीने निरविवाद विजय मिळवला. आता परिस्थिती नेमकी उलटी आली. पूर्वी अधिकाधिक उद्योगधंदे सरकारी करावे असा प्रयत्न होता. आता जे सरकारी आहेत तेही खाजगी करायची पाढी आली आहे. हे खाजगी उद्योगधंदे राखीव जागांचे धोरण स्वीकारणे शक्यता नाही. कारण Open economy च्या धोरणात ते बसत नाही. खरेतर पूर्वीही

बाबासाहेबांच्यां अर्थशास्त्राने सर्व दलितांचे प्रश्न सुटणे शक्य नव्हते. भारतातील लोकसंख्या इतकी आहे की, सरकारी उद्योग आणि सेवाक्षेत्रात जास्तीत जास्त १५ करोड लोक (३ करोड जॉब) सामावून घेतले जाऊ शकतात. म्हणजे दलितांसाठी ५०% जागा राखीव ठेवल्या तरी जास्तीत जास्त ३८% दलितांचे प्रश्न सुटतो. उल्लेल्या ६२% दलितांचे काय कारणचे ह्या प्रश्नाचे उत्तर आजही ह्या अर्थशास्त्रात नाही (एकूण दलितांचे प्रमाण S. C. = १६.५%, S. T. = ८.१ Total २४.६% आहे.) भारतात शेतीवर अवलंबून जरणाऱ्या लोकांचे प्रमाण १९५ साली ६५% इतके खाली आले आहे (ते फक्त २५% होणे गरजेचे आहे.) आता ६५% दलित ह्यां कृपीशी निगडित आहेत हे उघड आहे आणि ह्या कृपीपैकी फक्त १०% दलित स्वतःची जमीन स्वतःच्या कुटुंबाला पोसण्याइतपत पिकवू शकतात म्हणजे जवळ जवळ ६०% दलितांचे आयुष्य हे सवर्णाच्या मर्जीवर आहे. ह्याचा अर्थ स्पष्ट आहे. ६०% कृपी दलितांना आणि उद्योगधंद्यांचे खाजगीकरण अटल असल्याने त्यातून वाहेर पडणाऱ्या १०% दलितांना राखीव जागांचा काढीचाही उपयोग भविष्यात राहणार नाही. फक्त इकडचे दलित सरकारात सरकारी दलितांची मुले खाजगीत अशी आलटापालट होऊ शकेल, पण ७०% दलितांना खाजगी क्षेत्रातील open market मध्येच उतरावे लागणार आहे.

बाबासाहेबांच्या अर्थशास्त्राची मांडणी ही समाजवाद गृहित धरून झाली. समाजवाद कोसळेल असे बाबांना स्वप्नातही वाटले नव्हते. आज समाजवाद कोसळला आहे. त्यावरोबर समाजवादाला गृहीत धरणारे अर्थकारणी! ७०% open market मध्ये अपरिहार्यपणे उभ्या असणाऱ्या दलितांचे प्रश्न सुटावेत असे आपणाला मनापासून वाटत असेल, तर आपणाला नव्या अर्थशास्त्राचा शोध घेण्याशिवाय पर्याय नाही. बौद्ध तत्त्वज्ञान सर्वच गोष्टी क्षणिक आणि बदलत्या मानते. बाबासाहेबांचे अर्थशास्त्र ही गरज भागवू शकत नाही. बाबासाहेबांना सामावून घेऊन बाबासाहेबांच्या पुढे जाणारे अर्थशास्त्र आपणाला हवे आहे, अन्यथा बौद्ध परिवर्तनाचा पराभव अटल आहे. ह्या नव्या अर्थशास्त्राच्या केंद्रस्थानी १) लोकसंख्यावाड रोखणे २) शिक्षण ३) उद्योगधंद्यांचे व्यवस्थापन व उभारणी ४) शून्यातून भांडवल निर्मिती ५) भांडवलाचे समाजशास्त्र ह्यासारखे प्रश्न आणावे लागणार आहेत. ह्याविषयीची विस्तृत चर्चा दुसऱ्या एखाद्या निबंधात मी सविस्तर करतेच. एक गोष्ट मात्र निश्चितच मी सांगेन ती म्हणजे काहीही झाले तरी शिक्षणाचे खाजगीकरण दलितांनी कोणत्याही किमतीवर होऊ देता कामा नये. शिक्षण आणि शिक्षणच एकमेव हत्यार आहे. ते वर्णवादांच्या हातात गेले की, दलित संपले हे आपण पक्के जाणावे. आपल्या मूर्ख नेत्यांना शिक्षणाच्या प्रश्नाची ग्रंथीटीच कब्लेली नाही. त्यामुळे दलित शिक्षण संस्थाची वाढ झाली नाही. दलित वस्त्यात जाणाऱ्या शिक्षकांची वाढ झाली नाही. खरे तर १५ वर्षांत सारा दलित समाज साक्षर करणे हे जरी मिशन दलितांनी हातात घेतले तरी खूप आहे.

बाबासाहेबांचे सामाजिक धोरण हे बौद्ध परिवर्तनाचे एक प्रमुख अंग आहे. ह्या धोरणात प्रामुख्याने १) शिक्षण २) काम ३) संगोपन ४) वृद्धांचा सांभाळ ५) कुटुंबातील व्यक्तीने घेतलेला उपभोग म्हणजे उपभोगज ६) कौटुंबिक मालमता ७) सामाजिक स्तरीकरण असे अनेक मुद्दे येतात.

आपण प्रथम सामाजिक स्तरीकरणाचा विचार करू. जगातल्या सर्व सामाजिक / राजकीय वौरे चळवळी ह्या सामाजिक स्तरीकरणाच्या नाशासाठीच जनमल्या आहेत. दुर्दैवाने ह्या सर्वच चळवळी एकांगी होत्या.

त्यामुळे आपणास त्यांचा अनेक अंगाने विचार मांडावा लागेल. समाजात अनेक प्रकारचे स्तरीकरण असते. त्यांचे प्रकार आपण पुढीलप्रमाणे करू. मी इथे प्रत्येक क्षेत्रात १०० एकक दिले आहेत आणि त्यांच्या आधारे स्तरांचा दर्जा दिला आहे.

१) शारीरिक स्तरीकरण (आरोग्य) एकक = १००

सर्वोत्तम	१००
आरोग्यवान	८०
मध्यम	७०
ठीक	५०
दुबळा	४०
अपांग	३०
आजारी	२०
मरणासन्न	१०

२) शारीरिक कौशल्य स्तरीकरण (विशेषत: खेळ)

सर्वोत्तम	१००
कुशल	६०
मध्यम	७०
ठीक	५०
अडाणी	४०
अपांग	३०
आजारी	२०
मरणासन्न	१०

३) आध्यात्मिक स्तरीकरण

बुद्ध (मुक्त, मोक्ष मिळालेला)	१००
सविकल्पक (बोधीसत्त्व)	८०
साधक	५०
ज्ञानी (पंडित)	४०
पुरोहित	३०
श्रावक / श्रोता	२०
यजमान	१०
असाधक	०

४) ज्ञानीय स्तरीकरण

संशोधक	१००
वैज्ञानिक	८०
तंत्रज्ञानी / विचारवंत	७०
शिक्षक	६०
यंत्रज्ञानी	५०
दुरुस्तीवाला	४०
श्रमिक	३०
विद्यार्थी	०.००००१

५) उत्पादनीय स्तरीकरण

भांडवलदार	१००
छोटा उत्पादक / वितरक	८०

व्यवस्थापक	७०
अधिकारी	६०
विक्रेता	५०
लेखनिक	४०
श्रमिक	३०
ग्राहक	०.००००१

६) सतीय स्तरीकरण

सर्वोच्च (पंतप्रधान,	१००
सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश)	
मंत्री	९०
उपमंत्री	८०
प्रमुख अधिकारी / नियंत्रक	७०
मुळ्य अधिकारी	६०
दुव्यम अधिकारी	५०
तियम अधिकारी	४०
मुळ्य लेखनिक / सैनिक / पोलीस	३०
लेखनिक / सैनिक / पोलीस	२०
पून	१०
नागरिक	०.००००१

७) तंगिक स्तरीकरण

ब्रह्मचर्य (ब्रह्मचारी नव्हे) वादी	१००
पुरुष	८०
स्त्री	५०
समसंभोगी पुरुष	३०
समसंभोगी स्त्री	.२५
दुबळा	२०
दुबळी	१५
वांझ	१०
पंढ	५

८) कीर्तीय (प्रसिद्धी) स्तरीकरण

अतिप्रसिद्ध	१००
उत्कृष्ट	८०
उत्तम	५०
चांगली	४०
बरी	३०
साधारण	२०
वाईट	१५
अतिवाईट	१०
शून्य	०

९) कार्यसन्माननीय स्तरीकरण

सर्वोत्कृष्ट	१००
उत्कृष्ट	९०
उत्तम	८०
चांगला	७०

मध्यम	६०
बरे	५०
साधारण	४०
हलके	२०
वाईट	५
१०) सौंदर्यीय स्तरीकरण	
अतिसुंदर	१००
सुंदर	८०
सुरेख	७०
आकर्षक	५०
चांगला	४०
नीटस	३०
साधारण	२०
कुरुप	१०
११) अवकाशीय स्तरीकरण	
महानगरीय राजधानी	१००
महानगरीय	८०
शहरीय	७०
तालुकीय	६०
कस्वीय	५०
ग्रामीण / चाव्हीय	४०
गावकूस / झोपडपट्टी	२०
जंगल / भटकता	१०
१२) कलाक्षेत्रीय स्तरीकरण	
सर्जक	१००
दिग्दर्शक	८०
अंमलक	७०
तांत्रिक	६०
सहाय्यक	५०
दुय्यम	४०
तिय्यम	६०
कारागीर	२०
रसिक	०.०००१
१३) उपभोगीय स्तरीकरण	
अतिश्रीमंत	१००
श्रीमंत	८०
उच्चमध्यमवर्गीय	७०
मध्यमवर्गीय	६०
निम्नमध्यमवर्गीय	५०
साधारण	३०
गरीब	२०
दारिद्री	१०
अतिदारिद्री	५

समाजात हे स्तरीकरण आहे ही वस्तुस्थिती आहे. त्यांच्या एककातला फरक हाच त्यांच्या दर्जातला फरक आहे. समाजातील व्यक्तीचे स्थान हे त्याता किती एकक मिळवता येतात त्यावर ठरते. आपण दलिताचे स्थान ठरवायला गेलो, तर आपणास काय दिसते. दलितांना जास्तीत जास्त २०० एकक मिळतात, तर दलित स्त्रीला १७० एकक मिळतात. १३०० एककापैकी २०० एकक म्हणजे जवळ जवळ ११०० एककांचे शोषण हा समाज करत होता असे म्हणता येईल. परिवर्तनवादाची मांडणी आपण जेव्हा करतो तेव्हा ह्या सर्वच एककांचा फरक नाही करायचा असतो. एखादी व्यक्ती कुरुप असली तरी तिला समान प्रतिष्ठा मिळायला हवी ती न देणे म्हणजे तिचे शोषण करणेच होय. परिवर्तनवाचा लढा हा केवळ आर्थिक किंवा सामाजिक नाही, तर तो सर्वकष पलढा आहे हे सर्वीनी लक्षात घ्यायला हवे. बुद्धाचा परिवर्तनवाद हा आध्यात्मिक तर मार्क्सचा आर्थिक असे एकांगी परिवर्तनवाद यशस्वी होणे अशक्य आहेत. समाजतले वर्ग केवळ आध्यात्मिक नसतात, तर सौंदर्यीक किंवा वर्णवादी असतात. मी मागेच म्हटल्याप्रमाणे वर्ण जन्माधिष्ठीत असतात, तर वर्ग कोणत्याही क्षणी बदलता येते.

वरील सर्व प्रकारचे स्तरीकरण लक्षात घेतले, तर दलितांच्या शोषणाचे सर्वकष स्वरूप सहज कळू शकेल. शारीरिक स्तरीकरणात दलितांच्या आरोग्याची वाट लागेल असे सारे प्रयत्न केले गेले. दलितांना पाणी नाकारले गेले, पोटभर अन्न नाकारले गेले, वैद्यकीय व्यवसाय ब्राह्मणांच्या हातात, दलितांना अस्पृश्य ठेवून वैद्यकीय सेवा नाकारली गेली. परिणामी बहुतेक दलितांची अवस्था आजारी किंवा मरणासन्न. अस्पृश्य असल्यामुळे सवर्णांच्या खेळात भाग घेण्याची परवानगी नाही. आरोग्य चांगले नाही. त्यामुळे कुशलताही अशक्यच होती. आध्यात्मावावत हाच घोळ तिथेही वेद ऐकण्याचीच बंदी. त्यामुळे सारे दलित असाधक. ज्ञानाच्या क्षेत्रात विद्यार्थी होण्याचा हक्कही नाकारलेला उत्पादनात श्रमिक म्हणून राबवले; पण वेतन दिलेच नाही. त्यामुळे ३० एककही मिळाले नाहीत. सतीय स्तरीकरणात दलित नागरिक नव्हते. पोलिसी कामे फक्त रामोश्यांना. लैंगिक स्तरीकरणाचे जे एकक मिळाले तेच दलितांचे तेही सवर्णांना पिढ्यानुपिढ्या सेवा करायला दलित हवे होते म्हणून. कीर्तीशूल्य कार्याला समानच नव्हता. कामे हलकी मानली जात होती. सौंदर्याचे निकष ब्राह्मणी होते. जरी जी सुंदर असेल तिला हे एकक मिळायचे होते. कलाक्षेत्रातही दलिताच्या कलांना कारागीरीचा दर्जा उपभोगात अतिदीर्घी. त्यामुळे शोषण सर्वकष होते आणि आहे.

१९७३ नंतर पंथर आली तेव्हा ह्या सर्व शोषणाविरुद्ध उभी राहील असे वाटले होते, पण घोषणाबाजीशिवाय आणि अस्मिता फुलवण्याशिवाय काहीही हाती लागले नाही. १९८० नंतरचा मण्डलवादी आणि नामांतरवादी लढा दलितांनी जिंकला; पण व्यवहारात ह्याचा फारसा फायदा झाला नाही. मण्डलवादाने दलित लढ्याला बहुजन समाज येऊन मिळेल असे वाटले होते, पण तसे झाले नाही. ब्राह्मणवादी भाजपने व काँग्रेसने मण्डलवाद स्वीकारून बहुजन समाज आपल्याकडे खेचून घेतला. काँग्रेसनेही मण्डलवाद स्वीकारला. त्यामुळे दलित लढ्याच्या संघर्षाची हवाच काढून घेतली गेली. ७५% समाज हा दलितेतर आहे हे लक्षात आल्याने त्याच्याशी तडजोड करण्याचून पर्याय नाही हे १९९० नंतर स्पष्ट झाले. आज दलित चबवळ सामाजिक पातळीवर कुणाशी लढायचे ह्यावर दुभांगलेली नाही, तर कुणाशी तडजोड करायची ह्यावर दुभांगलेली आहे. ढसाळ, कल्याणसिंगसारखे दलित नेते ब्राह्मणवाद्यांशी, तर आठवले वगैरे काँग्रेसच्या लोकशाहीवादांशी तडजोड करून आहे.

काहीना तर आजही मार्क्सवाद्यांशी तडजोड करावीशी वाटते. काही स्वतंत्रपणे तडजोड न करता हिंदू इच्छितात. १९९० नंतर एक गोष्ट सप्त झाली आहे ती म्हणजे दलितांचा लढा स्वतंत्रपणे उभा राहणे शक्य नाही. स्वतंत्र लढणाऱ्यांना राजकीयदृष्ट्या पराभूतच ब्हावे लागेल. प्रश्न आहे केवळ राजकारण म्हणजे लढा काय? मला वाटते दलित चलवळ ही नको तितकी राजकारणी बनत चालली आहे. त्यामुळे समाजकारणाकडे प्रचंड दुरुक्ष होत आहे.

माझ्या मते सर्व दलितांनी पुढील प्रश्न स्वतःला विचारायला हवेत.

१) दलितांच्या शारीरिक स्तरीकरणात आपण काय केले. बाबा आढावांची 'एक गाव एक पाणवठा' ही पाण्यासंदर्भातील तर सुणका भाकर एक रुपयात ही अन्नासंदर्भात अतिशय महत्वाची योजना दलित पैथस वा इतर संपटनांनी ह्या गावागावात का नेल्या नाहीत. राखीव जागांचा लाभ घेऊन जे दलित डॉकर्ट्स तयार झाले, त्यातले किती जण दलित वस्त्यांत गेले? दलितांनी किती इस्पितक्ले उघडली? दलितांना एकत्र घेऊन मोफत बांधकाम करून इस्पितक्लाची इमारत बांधणे अशाक्य नव्हते ते आम्ही का केले नाही? दलित वृद्धाश्रम का उभारले गेले नाहीत? जर बाबा आढाव सर्व म्हणून मान्य नव्हते, तर अशी समांतर योजना दलितांनी गावागावात का उभारली नाही? सकारकडून मदत घेऊन सुणका भाकर सारखी अन्नकेंद्रे उभारणे का झाले नाही? बाबासाहेबांच्या जयंतीसाठी पैसे जमतात आणि ह्या कामासाठी पैसे जमत नाहीत हे गौडवंगाल काय आहे? दारूत दलितांचे पैसे खर्च होतात. त्यामुळे इतर वस्तू (जीवनावश्यक) खरेदी करण्याची त्यांची उपभोग क्षमता घटते ही वस्तुस्थिती आहे. मग असे असतानाही आम्ही दारूबंदी चलवळ का उभी करत नाही? दलितांच्यात व्यसनांचे प्रमाण प्रचंड आहे. त्यासाठी किती व्यसनमुक्ती केंद्रे दलितांनी उभी केली?

२) क्रीडाक्षेत्र हे एक दलितांना स्वतःला सिद्ध करण्याचे चांगले क्षेत्र होते. आम्ही ह्या क्षेत्राकडे किती लक्ष दिले? दलित पैथसना साधा एक कबड्डीचा किंवा खो-खोचा संघ तयार करावासा वाटला नाही हे काय गौडवंगाल आहे? वास्तविक दलित संघ, आंबेंडकर संघ असे संघ काढून त्यांना विजयी बनवता आले, तर चांगला प्रचार झाला असता. आदिवासींच्यात असलेल्या क्रीडाक्षमताबाबत आम्ही काय केले? अमेरिकेतल्या निग्रोंची प्रतिष्ठा वाढवण्यात तिथल्या निग्रों क्रीडापटूंचा प्रचंड वाटा आहे हे आम्ही कधी लक्षात घेणार आहोत? तब्येतीसाठी जीमच पाहिजे असे नाही. दण्डवैठका, योगासने हांच्या साहाय्यानेही ही किमया साधता येते. ज्युदो-कराटे हे तर बौद्धभिक्षुंनी शोधलेले अहिंसक प्रतिकाराचे मार्ग आम्ही ते आमच्या तस्णांना-तरुणींना का शिकवत नाही?

३) दलितांच्या वस्तीत आज बौद्धविहार का उघडले जात नाही? दलित वस्तीत विपश्यना केंद्रे का उघडली जात नाहीत? ह्या सदर्भ बौद्धभिक्षु काय करत आहेत? आज प्राध्यापक झालेल्या बौद्धानीही बुद्धाचे साधे त्रिपिटीक बाचलेले नाही हा कसला आळशीपणा आहे? ह्या आळशीपणाचे दलित कितीकाळ समर्थन करणार आहेत? रामकृष्ण मठ वगैरे ठिकाणी आज हिंदू-दलितांना पूर्ण खुला प्रवेश आहे तिथे हे दलित का जात नाहीत? मन्दिरावेशाचे लढे आम्ही का सोडून दिले आहेत? इतापुरीसारख्या विपश्यना केन्द्रात सुशिक्षित दलितापेक्षा सर्व म्हिंदूची संख्या कित्येक पटीनी अधिक आहे हे काय गौडवंगाल आहे? दलित डॉकर्ट्स, प्राध्यापकांना इथे जायला कुणी मज्जाव केला आहे?

४) दलितांनी बाबासाहेबांच्यानंतर किती शाळा उघडल्या? किती महाविद्यालये काढली? वास्तविक बाबासाहेबांनी जो झानाचा ठेवा

उपलब्ध केला त्याच्या कितीतरी पुढे आम्ही जायला हवे होते, पण घोडे अडले कुठे? रावसाहेब कसवे, गंगाधर पानतावणे, रा. रा. देशमुख इत्यादी हाताच्या बोटावर मोजता यावेत एवढे विचारवंत निर्माण व्हावेत ही काय शोकांतिका आहे? बाबासाहेबे हे काही दलितांचे एकमेव नेते नव्हते. दक्षिणेत पेरियार यांनी बाबासाहेबांच्या तोडीचे काम केले आहे? अशा नेत्यांचे कार्य व विचारसरणी आम्ही किती समजून घेतली? दलितांच्या बाबत केलेल्या सर्व मुधारकांच्या कामगिरीचे आम्ही नीट मूल्यमापन केले आहे का? काही ठिकाणी तर सवर्णांचा विचार फारच महत्वाचा आहे. उदाहरणार्थ म. गांधींचा दारूबंदीचा आणह बाबासाहेबांनी असा आणह धरलेला नाही, पण अलीकडे अभय वक्त ह्या समाजसुधारकाने दारूचे अर्थशास्त्र मांडून ह्या प्रश्नाची व्याप्ती किती आहे ते दाखवून दिले आहे. दारूमुळे दलितांची उपभोगक्षमता दारूबरच खर्च होते हे सिद्ध झाले आहे. अशावेळी महात्मा गांधीच योग्य आहेत कळत असेल तर मग त्याचा स्वीकार का होऊ न येत?

हीच गोष्ट एकंदर जागतिक झानाशी नाते जोडण्याच्या संदर्भात आहे. बाबासाहेबांचे त्यांच्या समकालीन अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र यांच्यातील प्रवाहाशी घटून नाते होते. नंतरच्या एकाही दलित विचारवंताला जागतिक झानाशी असे नाते जोडता आलेले नाही. बाबासाहेबांचे ज्या समकालीन जागतिक झानाशी नाते होते त्या नात्यातूनच त्यांचे विचारविश्व जन्मले होते. एका अर्थने बाबासाहेब हे देशी नव्हे, तर समकालीन जागतिक झानाचे प्रॉडक्ट होते. आज ज्या जागतिक झानाशी बाबासाहेबांचे नाते होते ते झानच आऊट ऑफ डेट झाले आहे. उदाहरणार्थ बाबासाहेबांच्या अर्थशास्त्राचे नाते हे ॲडम स्थित ते जॉन केन्स यांच्या अर्थशास्त्राशी आहे (मार्क्स ह्याच परंपरेत येतो). आज ह्या अर्थशास्त्राला क्लासिकल अर्थशास्त्र मानले जाते. हे अर्थशास्त्र मँक्रोइकॉनॉमिक्सच सर्व अर्थशास्त्रीय व्यवहार नियंत्रित करते असे मानते. ह्या अर्थशास्त्रातही ॲडम स्थितपासून भांडवलवादी तर रॅंजर बेकनपासून समाजवादी परंपरा सुरु होते. बेकनपासून मार्क्स पर्यंतची सर्व परंपरा ही वितरणकेन्द्री आहे (Distribution centred) बाबासाहेबांचे नाते ह्या वितरण केन्द्री परंपरेशी आहे. १९५० नंतर जागतिक झानातून ही वितरणकेन्द्री परंपराच उखडली गेली आहे. विशेषत: १९८५ नंतर ती पूर्णच उखडली गेली आहे. अशावेळी नव्या जागतिक झानप्रवाहांशी नाते जोडून आपण नवी मांडणी करणार आहोत की नाही? उदाहरणार्थ १९५० नंतर जगात नववितरणकेन्द्री अर्थशास्त्र उदयाला आले. आपले नोबल पारितोषिक विजेते अमर्त्य सेन हे ह्या नववितरण केंद्रवादाचे एक आद्य प्रवर्तक आहेत. आपण ह्या नवीन अर्थशास्त्राशी कधी नाते जोडणार आहोत?

१) भारतीय समाजव्यवस्थेचा विचार केला, तर आपणाला सहा स्तर स्पष्टच जाणवतात : १) बाह्यण २) क्षत्रिय ३) १ वैश्य ४) शूद्र ५) अतिशूद्र ६) आदिवासी व भटक्या जाती-जमाती. ह्या सहा स्तरासंदर्भात आपण आधुनिक काळात मांडणी केली तर आपल्याला पुढील पाच स्तर मिळतात.

१) झानी २) शासक ३) व्यापारी ४) उत्पादक व श्रमिक ५) सेवक.

भारतातील झानीनी नेहमीच धार्मिक (धर्मशास्त्र) शासकीय (उदा. कौटल्याचे अर्थशास्त्र) झानाला उच्च दर्जा दिला आणि उत्पादक, वितरक व श्रमिकांच्या झानाला 'वार्ता' असे स्वतंत्र नाव देऊन त्याला अत्यंत दुर्यम स्थान दिले. थोडक्यात सर्व विचारप्रणालीय (Idcological) व

धार्मिक ज्ञान सर्वर्णाच्याकडे दिले, तर सृष्टीज्ञानातील १) विज्ञान व २) तंत्रज्ञान वरूपे सर्व ज्ञान वैश्य शूद्र अतिशूद्राकडे दिले हे ज्ञान देतानाही नाणित आणि वैद्यक व भूमिती आपल्याकडे ठेवण्यास ब्राह्मण विसरले नाहीत. हे करतानाच शब्दाची मक्तेदारी (हीच त्यावेळची प्रमुख चिन्हसामग्री) त्यांनी आपल्या ताब्यात ठेवली. लिखित शब्दांची ही मक्तेदारी शूद्र अतिशूद्रांना फारच महागात पडली. वैश्य त्यावेळी पुरेसे उत्पादक झाले नव्हते. ह्या तिन्ही वर्णांना नंतर शुद्रांचे स्थान देऊन सृष्टीज्ञानातील प्रगतीच्या सान्या शक्यताच निकालात काढल्या. ह्या तिन्ही वर्णांना वार्ता ही त्यामुळे मोर्खिक परंपरेने जेतन करावी लागली. त्यामुळे ज्ञान एका पिढीकदून दुसन्या पिढीकडे जाताना जी वाढ व्हावी लागते ती झाली नाही. त्यातच लोहाराची धातूविद्या, सुताराची लाकूडविद्या, कुंभाराची मृण्यविद्या अशा वार्ताविद्या ह्या जातीव्यवस्थेमुळे अलग अलग झाल्या. त्यामुळे त्यांचे एकात्मीकरण झालेच नाही. परिणामी एकमेकांच्या साहाय्याने होणारी वाढ खुंटली. लिखित संहिता लिहिणे अशक्य झाल्याने ह्या विद्यांचे विज्ञान होणे अशक्य झाले. त्यातच गणित, भूमिती ब्राह्मणांनी स्वतःकडे ठेवल्याने त्यांचाही वापर होऊन वार्ता विकसित होण्याच्या सान्या शक्यताच खुंटल्या. वैश्यांचा व्यापार ब्राह्मणांनी समुद्रपर्यटनबंदी केल्याने संपुष्टात आला. त्यामुळे त्यांच्याकडचा भूगोल नंतर विकसित झाला नाही. मुसलमानांनी सर्व व्यापार ताब्यात घेतला. अनेक वैश्य कुणबी झाले. (तुकाराम त्यातील एक), तर काही चक्क धर्मातर करून मुसलमान झाले (वैश्य हा एकमेव वर्ण असा असावा की, ज्याने स्वखुशीने प्रथम जैन नंतर बुद्ध, नंतर मुसलमान होणे स्वीकारले असावे). हे सगळे घडवताना ब्राह्मण स्वतः काही ह्या शूद्रविद्यांकडे वळले नाहीत. म्हणजे स्वतःही ह्या विद्यांचा विकास केला नाही आणि इतरांनाही हा विकास करू दिला नाही, असा हा ब्राह्मणी अडाणीपणा होता. ह्या सगळ्या प्रकाराने धर्मशास्त्रे, अर्थशास्त्रे, कामशास्त्रे, मोक्षशास्त्रे विकास पावली, पण वार्तेचा विकास झाला नाही. नंतर मनुस्मृतीनंतर धर्मशास्त्रेही खुंट गेली. क्षत्रियांना शुद्राचा दर्जा देऊन अर्थशास्त्राचाही मृत्यू घडवला गेला. तथाकथित प्युरीटनिवादाने नंतर कामशास्त्राचीही वाट लावली (कौटिल्य आणि वात्सायन आपल्यापर्यंत पोहोचले हेच आपले नशीब समजायचे) त्यामुळे १२०० नंतर भारतात फक्त मोक्षशास्त्रेच जन्मत राहिली. नंतर तर मोक्षशास्त्रीही संबंध राहिला नाही. तुकाराम- कविरानंतर आपण अंधारातच बुडालो.

हा॒ सगळ्याच धबड्यात वार्ता पूर्ण थांबली. वराहमिहीरसारख्यांनी केलेल्या प्रयत्नांवर ब्राह्मणांनी बोळाच फिरवला. आज वैश्य, क्षुद्र, अतिशूद्र हांच्या उत्पादनीय स्तरावरच्या समस्या ह्या या वार्तेच्या इतिहासाने निर्माण झाल्या आहेत. भारतातील सुरुवातीचे भांडवलदार हे पारशी का होते हे कळण्यासाठी हिंदू वैश्यांचे झालेले शुद्रीकरण आपण समजून घ्यायला हवे.

इंग्रजांच्या आगमनानंतर वैश्यांचे दिवस पूर्ण फिरले. त्यांनी आपले कुणबीपण टाकून पुन्हा एकदा व्यापारात उडी घेतली. ज्यांनी वैश्यपण शाबूत ठेवले होते, ते तर शेटजी बनून प्रचंड पैसा कमवू लागले. (ब्राह्मणांनी त्यांना अंतर्गत व्यापाराची मुभा दिली होती हे नशीब समजायचे नाही तर सगळे वैश्य कुणबी झाले असते आणि भारतात भांडवलशाहीचा सारा विकास हा पारशी व ज्यू लोकांनी घडवला असता.)

महाराष्ट्रात मुसलमानी राजवर्टीविरुद्ध लढण्यासाठी शिवाजीला क्षत्रिय बळ पुरवले ते शूद्रांनी व क्वचित अतिशूद्रांनी तर संपत्तीचे बळ पुरवले ते वैश्यांनी (वैश्यांच्या अनेक घाण्यांतून शिवाजीला पुरवल्या गेलेल्या फायनान्सच्या रोचक कहाण्या आजही सांगितल्या जातात व दुर्दैवाने त्यांचे संकलन अद्याप कुणी केलेले नाही. हब्बूहब्बू त्या विस्मृतीत जातील अशी चिन्हे दिसतायेत.) पण नंतरच्या पेशवाईने ब्राह्मण्याचा कळस गाठला. परिणामी महाराष्ट्रीयन वैश्य प्रचंड प्रमाणात कुणबीच झाला. आजही भारतीय भांडवलदारांच्यात मराठी वैश्य शोधावे लागतात. एखादा माणूस आजही व्यापारात पडतो म्हटला की, मराठी माणूस दचकतोच. उत्पादन, वितरण, श्रम व सेवा ह्या चारी क्षेत्रांत भारतीयांची जी वाताहात झाली त्याच्यामगे हा इतिहास आहे. ज्ञानापासून ह्या चारी क्षेत्रांची जातीनी केलेली फारकत आजही आपणाला महाग पडते आहे. खेरे तर जगाच्या पाठीवर सर्वत्रच हेच कमी-जास्त प्रमाणात घडलेले आपणाला दिसते, पण युरोपातील वैज्ञानिक क्रांतीने सर्व चिन्ह पालटले. भांडवलशाहीने 'उत्पादन' समाजवादाने 'श्रम' केंद्रस्थानी आणले. १९२० नंतर 'वितरण' ही केंद्रस्थानी आले आणि १९५० नंतर 'सेवा' केंद्रस्थानी आली.

बाबासाहेब भारतात ज्यावेळी सेवा सोडून द्या असे दलितांना सांगत होते त्यावेळी युरोपात सेवेचे स्वरूपच पालटले जाऊन सन्हिंस सेक्टर नावाचा वेगळाच सेक्टर उदयास येत होता. आज अवस्था अशी आहे की, जगातील विकसित देशात कृषीत १०-१२% औद्योगिक क्षेत्रात २० ते ३०% लोक आहेत. उरलेले सर्व सेवाक्षेत्रात आहेत.

ह्याचा अर्थ दलितांनी त्यांनी पूर्वीची कामे करावी, असा होतो का? तर त्याचे उत्तर नाही, असे आहे. आज जगात सेवेचे स्वरूप बदलले आहे. आज ज्ञान किंवा माहिती पुरवणे हीही सेवाच मानली जाते. किंविहुना शासनसंस्थासुद्धा आजकाल संरक्षण, पोलीस आदी सेवाच पुरवते असे मानले जाते. ह्यात आपण सेवीकरण (Serviceisation) म्हणून सर्व क्षेत्राचे सेवीकरण झाले असतानी 'सेवा' ह्या शब्दाचे बदललेले मूल्य आपण सर्वांनीच आता लक्षात घेणे आवश्यक आहे हेच मला सुचवायचे आहे. ह्या नव्या सेवाक्षेत्राचा विस्तार आपणाला जेवढा वाढवता येईल तितका वाढवला पाहिजे व त्यात दलितांनी जितके घुसता येईल तितके घुसले पाहिजे. उत्पादन वितरण व सेवा हे नव्या युगाचे कणे आहेत. दलितांना ते स्वतःच्या पाठीत मुरवावे लागतील तरच त्यांचा निभाव लागेल. ह्यापुढे वैश्य, शूद्र आणि अतिशूद्र ह्यांना एकमेकांच्या सहकायनिच वाटचाल करावी लागणार आहे. कारण ह्यांच्याजवळच उत्पादन, वितरण, श्रम व सेवा ह्यांची जबाबदारी आहे. ह्या वाटचालीत कोणी कोणावर अन्याय करू नये हे उत्तम! जर दलितांना ह्यासाठी लढायलाच लागणार असेल, तर त्यांनी लढलेच पाहिजे. वैश्य आणि शूद्रांनी त्यांच्यावर ही पाढी आणू नये हे उत्तम. भविष्यात ह्याबाबतीतला वर्णवाद संपेल अशी चिन्हे दिसत आहेत. ब्राह्मण, क्षत्रिय हे वर्णही आता वर्गवाद स्वीकारून ह्या चार क्षेत्रात उतरत आहेत. ज्ञान आणि शासन ह्या क्षेत्रात आता वैश्य, शूद्र आणि अतिशूद्रही घुसत आहेत. मात्र, वरच्यांचे खाली येणे त्यांना फायद्याचे असल्याने ते सहज मानले जाते आहे. मात्र, खालील तीन वर्णांनी वर जायाचा प्रयत्न केला, तर मात्र त्यांच्या नावाने लागलीच शिंगणा केला जातो. विशेषत: दलितांना तर ह्याबाबतीत चारी वर्ण विरोधच करताना दिसतात. हा विरोध दलितांना संघटित होऊनच मोडून काढावा लागणार आहे. ह्या देशात जेव्हा जेव्हा वरच्यांना खाली

याचे असते तेव्हा ते वर्गवाद सांगतात. उदा. ब्राह्मणांनी शासन केले तर ते धर्म वुडवत नाहीत, पण खालचा कोणी वर जायला लागला की, वरचे लगेच वर्णवादी होतात आणि विरोध करतात. हांचा धर्म लागलीच बुडायला लागतो.

१९९० नंतर जे महात्माचे बदल होतायत त्यात हा बदललेल्या उत्पादन प्रक्रियेचा प्रचंड वाटा आहे. आज कधी नव्हे तो वर्गवाद बलवान होत असलेला दिसतो आहे. ब्राह्मणवादी भा.ज.प.ने देखील वर्गवादाचा पुरस्कार करायला सुरवात केली आहे तिथे इतर पक्षांची काय स्थिती? हा पीरवर्तनामुळेच रिपब्लिकन पक्षाने रामदास आठवते जोगेंद्र कवाडे कीरे दलित खासदार कधी नव्हे ते सर्वांची प्रचंड मते घेऊन निवडून आले. एकेकाढी ह्याच सर्वांनी वावासाहेबांचा राजकीय निवडणुकीतही दारूण पाराभव केला होता हे लक्षात घेता हे झालेले परिवर्तन लक्ष्यवेधीच म्हटले पाहिजे. ह्यातूनच रामदास आठवतेना आम्ही हिंदूच्या विरोधात नाही, अशी भूमिका घ्यावी लागली. दृसाळांनीही आता चारी वर्णाच्या सोबतीनेच जावे लागेल, अशी भूमिका घेतली आहे. एकंदरच वहुसंख्य दलित हे हिंदू धर्मातच राहणार हे आता स्पष्ट झाले आहे. त्याचबरोवर सावकाश का होईना, पण हिंदूधर्माच्या वर्णवादातून मुक्त होत वर्गवादी बनत चाललेले दिसतात, हेही आता स्पष्टच दिसते आहे.

'प्रश्न असा आहे की, हे सर्व ज्या उत्पादन प्रक्रियांच्या बदलत्या रूपामुळे घडते आहे त्याची आम्ही कधी दखल घेणार आहोत? हा नव्या बदलांना आम्ही कसे सामोरे जाणार आहोत.

हे सर्व घडत असतानाच पारंपारिक कृपीव्यवस्थेशी जोडल्या गेलेल्या दलितांचे काय करायचे हा मूलभूत प्रश्न आहे. वारा वलुतेदारांचा प्रश्नही ह्याच प्रश्नांशी जोडला गेला आहे आणि हे प्रश्न दलितांच्या जीवन-मरणाचे प्रश्न आहे. अलीकडे सर्वांनी गावकीची सारे कामे पारंपारिक हक्काने करून घ्यायची आणि मोवदला मात्र १९३० सालच्या दराने घ्यायचा असा कुटील डाव खेळायला सुरुवात केली आहे. त्यामुळे आठ आठ तास उत्पादक कामे करूनही^१ सुताराला एकवेळचे जेवण मिळत नाही. वीस वीस दाळ्या करून आणि केस कापून न्हाव्याला घड पाच रुपये मिळत नाही. शहरात ह्याच कामाता २०० रुपये सहज मिळतात. हे सर्व घडण्याचे एकमेव कारण म्हणजे ह्या सर्व धंद्याचे गावात व्यापारीकरण करण्यात आलेले अपयश! वावासाहेबांनी ही कामे सोडा म्हणून सांगितले खरे; पण ज्यांना ती सोडता आलेली नाहीत त्यांचे काय करायचे ह्याचे विश्लेषण केले नाही. माझ्या मते शक्य झाले तर ही कामे सोडूनच घ्यावीत आणि जर ह्या कामांशिवाय पर्याय नसेल तर त्यांचे व्यापारीकरण कावे. हे व्यापारीकरण सरकारी मदत आणि दलित संघटनांचा भरभक्कम पाठिंवा द्यांच्याशिवाय शक्य नाही. ह्यासाठी गावागावांत दलित संघटन पोहोचलेच पाहिजे. व्यापारामाठी चार गोष्टी लागतात - १) दुकानाची जागा २) हत्यारे किंवा यंत्रे ३) कामातील कुशलता ४) फर्निचर. ह्यातील कुशलतेसाठी शिक्षण लागते. उरलेल्या तिन्हीसाठी पैसा लागतो. असा पैसा सरकारने कर्ज म्हणून घ्यावा. दलितांनी हे कर्ज नंतर हप्त्याने फेडावे. ह्या दुकानांचा विमा उत्तरवण्याची जवाबदारी सरकारी विमा कंपनीने घ्यावी. सर्वण ह्याला प्रतिकार करतील, तर पांलिसांच्या मदतीने दलित संघटनांनी हा प्रतिकार मोडून काढावा. हव्यूहव्यू ह्या दुकानाचाही विकास घडवावा म्हणजे न्हाव्यानी केवळ सलूनपाशी थांवूनये, तर व्युटपार्लरकडे वाटचाल करावी, सुताराने सुताराकामाकडून फर्निचर निर्मितीकडे वाटचाल करावी. शक्य झाले तर नंतर इलेक्ट्रिक-इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणाकडे

वळावे. महाराला-दोराला दोरकाम करावेच लागणार असेल तर गम्भीं सरकारने त्याला त्या गावचा सरकारी सेवक नेमावे किंवा त्याने ही काये कांटूर्स पददतीने घ्यावी त्याचा आंफिससाठी लागणारा पैसा सरकारने कर्जाऊ घ्यावा. शक्यतो दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या पिढीने आपला व्यवसाय बदलावा. ह्या देशात व्यवसायावरून जात ओव्हरली जाने, घण्टून आपला जातीनिष्ठ व्यवसाय बदलता येणे शक्य असेल, तर तो मुश्यम बदलावा. जिथे मनुरीवरच काम करणे अटल असेल तेथे संघटित होऊन जास्तीत जास्त मनुरी पदरात पाडून घ्यावी. वेळप्रसंगी संप करावा.

शहरातल्या दलितांचा प्रश्न वेगळा आहे. आज जवळ जवळ संवंश सफाई कामगार दलित आहेत. त्यांना साथे वूटदेखील मीट मिळत नाहीत. १९९० नंतर सफाई कामगार, मोलकरीण किंवा घरगडी ह्यासाठ्या लोकांच्या संघटनांचे प्रश्न दलित संघटनांनी ऐरणीवर आणायला हवेन. सरकारी नोकर, पाचवा वेतन आयोग पदरात पाडून घेताना ह्या लोकांना मात्र १९५० सालात शोभेल असे वेतन दिते जाते हे वरं नव्हे.

१९९० नंतरची उत्पादनीय स्तरावरील ही सर्व आव्हाने आम्हाला पेलणार आहेत का? आम्ही ह्या नव्या आव्हानांचा विचार केला आणि संघटनात्मक पातळीवर त्यासाठी काय केले?

६) दलितांना सतीय स्तरीकरणात महात्माचे स्थान मिळत चालले आहे. २५% मतदान हे दलितांच्या हातात आहे. दलितांनी ह्या मतदानाचा वापर कसा केला? सर्व खिया ह्या दलितच आहेत. त्या धरतल्या तर ७५% व्होटिंग घ्यायला हवे, पण हे व्होटिंग का होत नाही? आजही ब्राह्मण खिया महात्मा फुलेना शिव्या देतात, तेव्हा दलित किती असतात आणि ब्राह्मण किती असतात? शहाबानो प्रकरणात सरळ सरळ मुस्लिम महिलांचे शोषण करणारा निर्णय राजीव सरकारने घेतला तेव्हा दलितांनी काय केले? सेक्युलरशिमच्या नवाखाली मुस्लिम मूलतत्त्ववाद गोंजारला जात असेल, तर तो दलितांच्या शोषणाला कारणीभूत होणार हे दलित स्पष्टपणे का समजून घेत नाही? की मुस्लिम दलितांचा प्रश्न दलित वेगळा मानणार आहेत? फुले जर ब्राह्मण खियांसाठी मुधारणा अंदोलन चालवत असतील, तर दलितांनी मुस्लिमांसाठी ते का चालवू नये? मुस्लिम ब्राह्मणवादांशी दलित स्पष्टपणे लढणार आहेत की नाही? मुस्लिम पुरोहितशाहीचा पाडाव करण्याच्या कोणत्या योजना दलितांजवळ आहेत? जर वित्यम कॅरी डिश्चन असून हिंदूच्या सतीसारख्या अनिष्ट चालीविरुद्ध लढत असेल आणि इंग्रज खिश्चन सत्ताधारी असूनही हिंदूच्या सुधारणेसाठी कायदा करत असतील, तर मुस्लिमांच्या सुधारणेसाठी मुस्लिमतेरांनी का कायदे करून नवेत?

दलित चळवळीची राजकीय फाटाफूट कधी थांवणार आहे? स्वतःच्या संकुचित स्वार्थासाठी दलित नेते चळवळीचाच सत्यानाश करणार असतील तर त्यांना कसा धडा शिकवावा?

७) दलितेतर दलितांचे जसे शोषण करतात तसेच शोषण दलित पुरुष दलित स्त्रीचे करतात हे आता अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे. दलित स्त्री ही भारतीय समाजातील सर्वांत त्वातली शोषित आहे. आपण जेव्हा वेश्येकडे जात असतो तेव्हा तिचे शोषण करणाऱ्या उत्पादन यंत्रेंचे ग्राहक बनून त्या यंत्रेला उत्तेजनच देत असतो. नामदेव ढसाळ सारख्या लोकांना हे कळत नसेल ह्यावर विश्वास ठेवणे कठीण आहे. वेश्याव्यवसाय हे शोषण आहे हे कळत असूनही तिच्याकडे जाणे आणि आपण जातो ह्याचा फालतू गर्व वाळाणे हा निर्लज्ज वधीरपणाचा कळस आहे. हा वेश्या व्यवसाय उखडून काढण्यासाठी दलितांनी काय केले? जर एखादा दलित वेश्यांच्या कमाईतून हप्ता गोळा करत असेल, तर

अशा दलिताला भरवाजारात जोड्यानेच मारते पाहिजे. वेश्याव्यवसाय गालवणाऱ्या हा गुंडाना ठेचूनच काढते पाहिजे. इतरव होणाऱ्या रियांन्या लैगिक शोषणाविरुद्ध आपण सर्वकपच उभे राहिले पाहिजे. परात जर दलित पुरुष सीला गुलामासारखे वागवत असेल, तर शोषणाविरुद्ध लषण्याचा नैतिक हक्क तो गमानून बसतो. अलीकडे दलिंच्यातही हुंडा पेणे मुरु शाळे आहे. हे तण वाढण्याआधीच कापून काढणे अवश्यक आहे.

अलीकडे समान वेतन हा मुद्दा फार चर्नेला आहे. माझ्या मते वेतन कामानुसारच मिळाले पाहिजे. त्यात लिंगभेद असता कामा नये. स्त्री-पुरुषांनी समान काम केले असेल, तर समान वेतन हवे, पण जर स्त्रीने काम जास्त केले असेल, तर सीला जास्त वेतन मिळाले पाहिजे. कामानुसार वेतनाचा लढा १९९० नंतर जास्तच जोर पकडत चालला आहे. तो जोरदार व्यायाम असेल, तर दलित संघटनेने आपले पूर्ण वळ पणाला लावले पाहिजे.

अलीकडे पैसे देण्यावाबतचा प्रश्न काही क्षेत्रात गुंतागुंतीचा झाला आहे. त्याची दोन कारणे आहेत.

१) पुरुषांजवळ स्त्रीपेक्षा जास्त असणारे वळ.

२) स्त्रीजवळ मूल जन्माला घालण्याची असलेली नैसर्गिक क्षमता.

शरीरबळाला वा शरीरकौशल्याला वाव देण्याचा क्षेत्रात पुरुषांना अधिक पैसे मिळतात. उदाहरणार्थ टेनिससारखा खेळ हा क्षेत्रात पुरुष विजेत्याला जास्त पैसे दिले जातात. माझ्या मते हे योग्य आहे. कारण जर इथे आपण समानच वक्षीस द्यायचे ठरवले, तर मग ही आणि पुरुष हांच्या वेगवेगळ्या संपर्क भरवणे चूक आहे. स्त्रियांनी व पुरुषांनी लिंगभेद न करता समान पातळीवर उत्तरावे व जो विजयी होईल किंवा जो विजयी होईल त्याला / तिला वक्षीस दिले जावे. स्त्रियांची हाला तयारी आहे का? माझ्या मते तशी तयारी नाही. कारण आज अवस्था अशी आहे की, पुरुषांच्यातला पन्नासावा सीडेडेखील स्त्रियांच्यातल्या पहिल्या सीडेड खेळाडूला सहज हरवेल. जर समान पातळीवर लढता किंवा राबता येत नसेल, तर समान पैसे माणण्याचा हक्क उत्तर नाही. कुस्ती, हमालीसारख्या अनेक टिकाणी पुरुषाची शारीरिक ताकद जास्त असल्याने त्याचे कार्य अधिक मूल्यवान ठरणे अटल आहे.

आता स्त्रिया मुलांना जन्म देतात तेव्हा त्याचे काय करायचे जसा पुरुषाला शारीरिक वळाचा फायदा मिळतो तसाच सीला तिच्या हा क्षमतेचा कायदा व्यायला हवा. आज भारतासारख्या लोकसंख्या वाढ असलेल्या देशात सीला पहिल्या मुलासाठी किमान दहा हजार रुपये मरकास्ते द्यावे त्यासाठी वेगळा टॅक्स गोळा करावा. दुसऱ्या मुलासाठी काहीच देऊ नयेत आणि तिसऱ्या अपत्यासाठी सरळ ती स्त्री आणि ज्याच्यापासून मूल झाले आणे त्या दोघांना सणसणीत पाच हजार रुपये देण्ड करावा. तिथे लोकसंख्यावाढ कमी आहे तिथे वाढीच्या हिशेबाने दुसऱ्या मुलालाही पैसे द्यावेत. जिथे घट आहे तिथे तिसऱ्या मुलासाठीही ऐमे द्यायला हरकत नाही.

पुरुषाची शरीरक्षमता आणि स्त्रीची. अपत्यजन्यक्षमता ह्यात एकंदर पैसे प्रत्येक सीला पैसे द्यावे लागल्याने स्त्रियांकडे जास्त जाणार हे उघड आहे, पण त्याला नाइलाज आहे. टेनिस, कुस्तीत समान पैसे दिले, तर मोजक्याच रियांना फायदा होणार. त्याउलट ही योजना स्वीकारली तर सर्वच स्त्रियांचा फायदा होईल.

हा देशात समान नागरी कायदा नसल्याने सर्वांत जास्त शोषण स्त्रीचे

झाले आहे. विवाह आणि वडिलोपार्जित संपत्ती ह्याबाबतीत सीला पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क मिळालेच पाहिजे. दलितांना भविष्यात हा प्रश्न पोठाया प्रमाणांत ऐणीवर आणावा लागेल. धार्मिक रुढीच्या आणि सेव्युलैरिझमच्या नावाखाली हे जे स्थियांचे शोषण चालू आहे ते बंद करण्यासाठी समान नागरी कायद्याचा प्रश्न लढवावाच लागेल.

दलित महिला संघटनांनी ह्यासाठी पुंछी तयारी केली आहे का?

८) आजच्या चिन्हयुगात प्रसिद्धीय स्तरीकरणाचा मुद्दा फारच महत्वाचा बनला आहे. विशेषत: अभिनेते आणि नेते ह्यांनी हा स्तरीकरणाचा इतका फायदा उठवला आहे की, वैज्ञानिक, विचारवंत, लेखक, दिग्दर्शक ह्यांचे त्यामुळे प्रचंड शोषण होताना दिसते. समाजातील सर्व प्रगती ही वैज्ञानिक, विचारवंत, लेखक, उत्पादक, दिग्दर्शक, वितरक ह्यांच्यामुळे होत असते. पण त्यांनी केलेल्या सांच्या कार्याचा फायदा नेते आणि अभिनेते उपटत असतात. आज घरातल्या टीव्हीपासून गैंस यंत्रणेपर्यंत सर्व वस्तू वैज्ञानिकांनी शोधलेल्या आहेत. सामान्य माणूस त्यांना दिवसभर वापरतो, पण त्या वैज्ञानिकांचे साधे नाव त्याला माहीत नसते आणि शहरातल्या भुरुळ्या राजकीय नेत्यावद्दल मात्र त्याला प्रेम. म्हणजे वैज्ञानिकांच्या वस्तू रोज वापरायच्या आणि ओठावर नाव मात्र ज्यांचा काही संबंध नाही अशा नेत्यांचा. नागरिकाला जे कायदे नियंत्रित करतात तेही शोधण्याची कामगिरी विचारवंताची. ते ह्यासाठी कष्ट करणार आणि श्रेय मात्र हे कायदे पास करायला हजार राहायलाही ज्याला कष्ट पडतात त्या नेत्याला. भारताने अणुबॉम्बस्फोट केला त्याचे पहिले श्रेय कुणाला? तर इंदिरा गांधी-वाजपेयींना. जणू हे दोघे रात्ररात्रभर प्रयोगशाळेत खपत होते.

हीच गोष्ट अभिनेत्यांची. सर्व ढोके आणि सृजनशीलता ही लेखक-दिग्दर्शकांची आणि क्रेडीट कुणाला तर अभिनेत्यांना / अभिनेत्र्यांना. लेखक-दिग्दर्शकांनी रात्र रात्र जागून फिल्म व्हिज्युलाईज करायची बनवायची आणि सर्व श्रेय कुणाला तर अभिनयपटूना. म्हणजे जो सृजनशील आहे त्याला काहीच किंमत नाही. वास्तविक फिल्म हिट किंवा फलॉप होण्याचे श्रेय किंवा अपश्रेय हा दोघांना प्रामुख्याने जायला हवे, पण ते दिले जात नाही. आपल्या सांच्या चित्रपट परीक्षणात नव्वद टक्के जागा कधेने व्यापलेली असती, पण ज्याला ती सुचली, ज्याने ती लिहिली त्याचे नावसुद्धा ह्या परीक्षणात असत नाही.

हे सर्व घडते आहे ह्याचे कारण पत्रकार आणि तत्सम लोकांची जाण ही वालबुद्दीएवढी आहे. सृजनशीलता म्हणजे काय हे ह्यांना माहीत नाही. त्यामुळे हे सतत नेते आणि अभिनेते ह्यांच्या मागे. त्यामुळे लोकांनाही वाटते की, हेच नेते अभिनेते खेरे कारण लहानपणापासून ह्यांनीच लोकांची तशी समजूत करून दिलेली हे संस्कार पुढे आयुष्यभर राहतातच. भारतात तर ह्या दोघांच्या पूजनाचे प्रमाण प्रचंड आहे त्यामुळे सृजनशीलतेची प्रचंड गळचेपी होते आहे.

ह्याचे काही दुष्परिणाम होतात उदाहरणार्थ चांगला अभिनय करण्याचा अभिनयपटूपेक्षा जो चालतो. त्यालाच महत्व प्राप्त होते. चांगल्या नेतृत्वापेक्षा मिडीयाने पुढे आणलेल्या नेतृत्वाचीच चलती होते. सुरवातीच्या काळात कुठला पिक्चर स्वीकारायचा हे अभिनेत्यांचा हातात नसते. त्यामुळे त्याचा अभिनय उत्तम आणि त्या चित्रपटाचे लेखन-दिग्दर्शन भंपक असेल, तर तो विचारा कारण नसताना मारला जातो आणि राजेंद्रकुमारासारखे ठोकक्के दहा वर्षे पाहण्याची शिक्षा सर्वांना भोगायला

लागते. डायनारोही जगाला कासीच योगदान न देणारी फालतू खाई ही इंलॅंडमध्ये महत्वाच्या वैज्ञानिकापेक्षा जागरिक मोठी होते तीही हा प्रसिद्धीच्या स्तरीकरणामुळे.

आपल्या पत्रकारांना व शिडीयापर्सनना हा घावतीत करी आकल येणार आसे कोण जाणे. वारतविक वर्तमानम्बाच्या पहिल्या पानावर त्या दिवशी लागलेता पहन्त्याचा शोध व वैज्ञानिक, एखाद्या महत्वाच्या कलाकृतीची न्यूज, एखाद्या प्रस्तावावाचात विचारावंताचे जगाला वडण लावू शकणारे नवे विचारभन, एखाद्या कीडापटू येतेता चमत्कार, एखाद्या उत्पादकाने केलेले नवे उत्पादन हे सर्व थायला होते. हे असे होत नाही आणि मग नोवेल प्रिडाल्यावंतर आम्हाला अमर्त्य सेन नावाचा कोणी अर्थशास्त्र आहे हे कडते. हे सर्व पत्रकारांच्या अल्पांतरीचा दुप्परिणाम आहे. हातून आपण जितक्या लक्षक वारेप पहू तिराके वरे, न्यामुळे आपल्या नेत्या-अभिनेत्यांची प्रसिद्धीनी घटकरी सुटेल. फालतूचे राजकीय प्रश्न निर्माण करून प्रसिद्धी पाचण्याची स्टंटगिरी वन्द पडेल. समाजासाठी जे खाच्या अर्थाने पडफडत आहेत त्यांना अधिक प्रसिद्धी मिळेल.

आपण मुलांना जो इतिहास शिकतो तोही राजकीय असरतो तोही चुकीचे आहे. हा राजकीय इतिहासामुळे येते मोठे होतात. त्यामुळे पंचवार्षिक योजना हे जनू पंडित नेहरूंचे संसोधन होते असे वाटू लागते. ती तयार करणारे अर्थशास्त्र बाजूला पडतात. हायमुळे चांगली विचार करणारी माणसे राजकारणात येत नाहीत. ती विचारी त्यांचे कार्य कीत राहतात.

द्वाहाणांनी लिखित विद्या आपल्याजवळ ठेवून प्राचीन काळी वार्ता नाभिशेष केली हाही प्रसिद्धीच्या स्तरीकरणाचाच भाग होता. आजही हे स्तरीकरण कायम आहे. जगात राजे-महाराजे मोठे प्रसिद्ध पावले ते त्यांच्या नावाने इतिहास लिहिणारे यांच्यामुळे च. स्वतःच्या दरबारात त्यांना ठेवून त्यामुळे अशोकांच्या स्तंभाचा पत्ता लागतो, पण अजंठा-वेळाच्या कलावंतांचा पत्ता लागत नाही. मंदिरे निर्माण करणाऱ्या स्थापत्यकारांचा पत्ता नाही.

समाज संस्कृतीच्या कुठल्या अंगावर प्रसिद्धीचा फोकस ठेवतो ह्यावर समाजाच्या कुठल्या अंगाची प्रगती होणार हे ठरते. ह्याला stratification of focus प्रसिद्धीझोताचे स्तरीकरण असेही म्हणता येईल. भारतात वैज्ञानिकांच्यावर प्रकाशझोतच नाही. लेखक-दिर्दर्शकांच्यावर प्रकाशझोतच नाही. त्यामुळे त्या क्षेत्रात आपण माणासलेले आहोत. कलात्मक चित्रपटांच्यावेळी प्रकाशझोत थोडासा दिर्दर्शकांडे वळला त्याचा चित्रपटाला फायदाच झाला. कलावंत, वैज्ञानिक ह्यांचा उत्साह असे झोत द्विगुणित करतात.

प्रसिद्धीचे स्तरीकरण केवळ व्यक्तीवर केंद्रित असून चालत नाही, तर ते त्या त्यावेळी त्या त्या विषयावर केंद्रित असायला लागते (Issuebased). आज दलित चळवळीचे Issuebased stratification ने वरेच नुकसान केले आहे. टी.वी.ची. चित्रपटापैकी ९९% निर्मिती ही त्या देशातील सवर्णवर लक्ष्य केंद्रित करते. 'नाजुका' सारांखी एखादी मिरीयल वगळला दलित चित्रण करणाऱ्या गेल्या ५५ वर्षांत किती सिरीयल टीव्ही पट्ट्यावर आल्या टी आर पी रीट्यांची सवर्ण सांगून खासगी वाहिन्या दलितांचे इश्यू टाळतात हा माझा स्वतःचा अनुभव आहे. खासगीला सांडून या, पण सध्या दूरदर्जनदेखील दलितांचे इश्यू ऐरणीवर पेत नाही, ह्यासंदर्भात दलितांना आता चळवळीच उभी करावी लागेल अशी चिन्हे दिसत आहेत. पूर्वी सत्यकथेने दलित साहित्य नाकाराले. आता ही चैनेलस

म्हणजे करीन पाच्यकाढाच आहेत आणि दलित साहित्य नाकारण्याचे अधिकार त्यांनी आपल्याकडे ठेवले आहेत. हा अधिकार पोडाण्यासाठी आता चळवळीच उभा कराव्या लागलील. त्याचवेबर टी.आर.पी. वाहवणासाठी दलित प्रेशकर्त्ता वाहला पाहिजे व त्याने दलित इश्यू पेऊन पैणाऱ्या सिरीयल किंवा प्रोग्राम आम्ही पाहतो, असे पावे पानगृह वाढवायला हो.

१) दलितांच्या प्रश्नांचा जो कोअर आहे त्यात ज्ञान आणि कार्यसम्बन्ध त्या दोन गोर्धीचा प्रवर्द्ध वाटा आहे. मी टीकाहणामध्ये माटले होते की, व्यापाच्या स्तरीकरणामुळेन जातीव्यवस्था निर्माण डाली. आता इंये कार्यसम्बन्धाचाची प्रश्न चर्चेला घ्यायचा आहे.

बाबासाहेबांनी दलितांना त्यांची पंचपात कामे सोडायला सांगितली, कारण त्या कामांना कसलाही कार्यसम्बन्ध नवता आणि आजही नाहीये. आजही जो सम्बन्ध एखाद्या विचारवंताता, व्यापाच्याला, शासकाला मिळतो तो एखाद्या भंगाला मिळणार नाही. कारण त्याच्या कामाला कसलाही सम्बन्ध नाही आणि ज्या कामाला सम्बन्ध नाही त्या कामाला पैरे नेहमीच कपी मिळतात. बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या उपायाने मर्यद दलित त्या कामातून मुक्त होतील. ही कामे सोडून दुसरी सम्बन्धानीय कामे करतील. क्षणभर आपण गृहीत धूळ की, सर्वच दलित ह्या कामाएवजी दुसऱ्या कामात सेटल होतील, पण तरीही समाजातून ही कामे नष्ट होणार आहेत का? जोपर्यंत पाणूस मलमूत्रविसर्जन करतोय तोपर्यंत भंगी काम हे नष्ट होणे शक्यच नाही. जगाची एकंदर लोकसंख्या वधता ह्या कामाला आणखी पन्नास वर्षे तरी माणसे उपलब्ध होणार हेही अटलच दिसते. म्हणजेच बाबासाहेबांच्या उपायाने दलित वर्णांची ह्यातून मुटका होईल, पण त्याजाणी ज्यांना हे काम परिस्थितीवश स्वीकारावे लागेल. त्यांचा दलितवर्ग तयार होणे अटलच दिसते. ह्या दलितवर्गांचे काय करावयचे ह्यावर बाबासाहेबांनी विचार केला नाही तरी आपणाला त्याचा विचार करावाच लागेल. ह्या ठिकाणी उन्हा एकदा काही प्रमाणात महात्मा गांधी उपयोगास येतील. गांधीजींनी स्वतः भंगीकाम करून ह्या कामाला कार्यसम्बन्ध देण्याचा प्रयत्न केला. असूश्यांना सन्मान मिळावा हा त्यामागे हेतू होता. माझ्या मते केवळ असूश्यांना सन्मान म्हणून ह्या कामाला सन्मान देणेसुद्धा पुरेसे नाही, तर ह्या कामाला काम म्हणूनच कार्यसम्बन्ध मिळाला पाहिजे. मुरुवातीला हा सन्मान समाज देईल असे वाटत नाही. तेहा सर्व सफाई कामगारांनी संघटित होऊन जाणीवपूर्वक प्रचंड पागार मागावा. आगदी आर.ए. एस. ऑफिसरच्या दर्जाचा पागार मागितला तरी चालेल. ही अडवणूक आहे ह्याची मला कल्पना आहे, पण वैकं कर्मचाऱ्यांनी अडवणूक करून पैसा मिळवायचा आणि सफाई कामगारांनी मात्र आवश्यक सेवेच्या नावाखाली सन्मानही मिळवायचा नाही आणि पैसाही मिळवायचा नाही ही शुद्ध अडवणूक आहे. आज सफाई कामगारांची इतकी विकट अवस्था आहे की, पागारवाढ राहू ह्या त्यांना आवश्यक असलेली हत्यारे, पोशाख, बूट, हॅण्डलोवजदेखील दिले जात नाहीत. समाजाची घाण उपसून त्यांच्या आरोयाची जी नासाडी होते. त्याचीही कोणी भरपाई करत नाही हा अघोर अत्याचार आहे आणि तथाकथित आधुनिकता येऊन दीडशे वर्षे झाली तरी हा अत्याचार थांवत नाहीये. हा अत्याचार थांबायचा असेल, तर समाजाला ही घाण उपसून गेली नाही तर काय होते हे कळालेच पाहिजे. दहा दिवस ही घाण हुंगली की, आपोआप समाज वठणीचर येईल.

दलित संघटना हा लढा लढायला तयार आहेत का? कार्यसम्बन्ध नसलेल्या कामगारांचे संघटन दलित संघटना करणार आहेत का? ह्या

कामाला पैसा मिळाला की, थोडाती सन्मान मिळेल. त्यामुळे हा कामांचे जास्तीत जास्त पैसे करे मिळतील हे बघण्याची वेळ आली आहे. दलित ह्यासाठी तयार आहेत काय? भंगी कामगारांपासून कुत्रे पकडणाऱ्यापर्यंत अनेक लोक ह्यात येतात. ह्या सर्वांना न्याय मिळाणे गारजेचे आहे.

१०) १९९० नंतर जे प्रश्न ऐरेचिवर आले आहेत त्यातील सौंदर्याचा प्रश्न सध्या गाजतो आहे. विशेषत: मधु सप्ते वगैरेना सौंदर्य स्पर्धात मिळालेल्या यशामुळे ह्या प्रश्नावर बरीच चर्चा झाली आहे. मुळात अशी स्पर्धा भरवावी का हा प्रश्न. ह्याचे उत्तर होकारार्थी आहे. एखाद्याकडे निसर्गत: अभिनय, गायन करण्यासाठी लागणारे लवचिक शरीर, गोड गळा असेल आणि त्याने त्यांचा विकास केला आणि तो निपुण झाला आणि त्याने स्पर्धात भाग घेतला, तर त्याला विरोध नाही आणि एखाद्या मानवाकडे सौंदर्य असेल आणि त्याने ते जोपासले आणि त्याची कुणी स्पर्धा आयोजित केली आणि कुणी भाग घेतला तर त्याला मात्र विरोध हा दुटप्पीपणा झाला. असला दुटप्पीपणा करण्यात फारसा अर्थ नाही.

दुसरा मुद्दा ह्यात स्थियांचे शोषण होते. माझ्या मते स्पर्धा काही केवळ स्थियांच्या होत नाहीत, तर पुरुषांच्या होतात. पुरुष स्पर्धात पुरुषांचे शोषण होते असे कुणी म्हणत नाही. स्थियांचे मात्र शोषण होते, असे म्हणतात. ह्याला फारसा अर्थ नाही.

तिसरा मुद्दा ह्यात स्थियांना विकनी घालायला लागते. पुरुष स्पर्धात तर छातीच उघडी टाकावी लागते. ही स्पर्धा मुलातच शरीर सौंदर्याची आहे. तिथे शरीर उघडे पडणारच. खेरेतर नागडे व्हायला सांगितले जात नाही हेच नशीब समजायला हवे. कारण स्पर्धेच्या हेतूशी ते सुसंगत आहे. आपल्याकडे एक गंभंत मी वयून गेली कित्येक वर्षे चित्रपटात, टीव्हीत पुरुष केवळ चढ़ीवर येतोय, वक्ष आणि मांडी उघड उघड दाखवतोय त्यावेळी त्या पुरुषाचे शोषण होते आहे असे कुणी म्हणत नाही, पण हेच स्थियांना करावे लागले की, स्थियांचे शोषण होते, असे संगळे म्हणतात. माझ्या मते माणसाचे शरीर ही नैसर्गिक बाब आहे. तिचा फारसा बाऊ करू नये. शेवटी ते न वधण्याचा पर्याय तुमच्या हातात असतो आणि उघडे न करण्याचा हक्कही तुमच्याजवळ असतो. ह्यावाबत सक्ती होत असेल तर मात्र निश्चितच विरोध करायला हवा.

चीथा मुद्दा सौंदर्य ही वैयक्तिक दृष्टिकोनानुसार ठरते. त्याचे वस्तुनिष्ठ निकप कसे ठरवता येतील? त्याच्या स्पर्धा कशा भरवता येतील. केवळ व्यक्तीचे सौंदर्य का कलाकृती आणि क्रीडा ह्या क्षेत्रातही वैयक्तिक दृष्टिकोन महत्वाचा असतो, पण म्हणून कुणी स्पर्धा घेऊच नका असे म्हणत नाही. शेवटी अशा सर्व स्पर्धात परीक्षकांचा दृष्टिकोन महत्वाचा ठरणारच.

पाचवा मुद्दा अलीकडे ह्या स्पर्धा ह्या केवळ सौंदर्यस्पर्धा राहिलेल्या दिसत नाहीत. त्यात अभिनय, कलाकौशल्य, क्रीडाकौशल्य, आय क्यू वगैरे वारंवांचा समावेश झालेला दिसतो. त्यामुळे ह्यांना सौंदर्यस्पर्धा म्हणण्यापेक्षा आता 'व्यक्तिमत्त्व स्पर्धा'च म्हटले पाहिजे.

सहाया मुद्दा ह्या स्पर्धेने निश्चित कंलेले सौंदर्याचे निकप. ह्यातील स्थियांवावतचे उंची व वांध्याचे निकप हे मात्र उघड उघड अन्यायकारक-आहेत आणि त्याविश्वद आंदोलन करून ते बदलायला लावले पाहिजेत. ह्या स्पर्धात पूर्वी गोऱ्यांना झुकते माप असायचे ते मात्र हल्ली बदलताना दिसते. पुरुषांच्यात मात्र कृष्णवर्णीय पुरुषाला स्थान मिळताना दिसत नाही. सर्वात वाईट म्हणजे खुद भारतातून आजपर्यंत एकही काळ्या रंगाचे

व्यक्तिमत्त्व निवडले गेलेले नाही. 'मिस फेमिना' हे सवणीच्या आणि आंग्लावरेलेल्या लोकांच्या हातात असल्याने हे घडते आहे हे उघड उघड आहे. मिस फेमिनावाळ्यांना ह्या गोऱ्यी सरळ माणि समजावून सांगणे ही गरज बनली आहे. जर सरळ माणि ऐकणार मरतील, तर ह्या स्पर्धा बन्द पाढूनच ह्यांना सुपारावे लागेल.

समाजातील सौंदर्याची स्तरीकरणात जे अन्याय आहेत त्याचे तीन प्रकार सांगता येतील.

१) रंगीय २) उंचीय ३) आकारीय.

कृष्ण / पिवळे / तपकिरी आणि गौर वगैरे रंग प्रामुळ्याने प्रचलित आहेत आणि गौर रंगाने स्वतःचा स्तर सतत उंच ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्वचा नितल असणे ही वेगळी गोष्ट आहे, पण ती कृष्ण आहे म्हणून तिला दुव्यम दर्जा देणे हा अन्यायच आहे. भारतीय टीव्हीवर कृष्णवर्णीय निवेदिका आढळत नाही. आमच्या सान्या चित्रपटाच्या हिरो-हिरोईन्स ह्या गौर किंवा मेकअपने गौर बनविल्या जातात. ह्या गौर रंगाचे वर्चस्व असे की, रंग उजळावा म्हणून अनेक उत्पादने निर्माण केली जातात. हे जे गौर लोकांचे रंगवर्चस्व आहे ते मोर्डीत काढणे हे दलित चळवळीचे काम आहे. जिथे तिथे सौंदर्याचा प्रश्न येतो, शरीराचा प्रश्न येतो तिथे तिथे गौरेतरांना प्रवेश मिळवून देण्यासाठी धडफडावे लागेल. अलीकडे तर गौरेतरांनीही हे वर्चस्व मान्य केले आहे की, काय अशी शंका येते. ह्यासाठी जागृती हा एक उपाय आहेच. काही ठिकाणी गौरेतरासाठी राखीव जागा मागण्याची पाळी येणार असेही दिसते आहे. खेरेतर राखीव जागा हे काही कुठल्या प्रश्नाचे उत्तर नसते, पण आपल्याकडे उच्चस्तरीय लोक आपली पक्कड एवढी मजवूत ठेवतात की ती सेल करण्यासाठी राखीव जागा झक्क मारत मागाव्या लागतात. ह्यावरोवरच समांतर स्पर्धा भरवून गौरेतरांवर अन्याय होऊ न देता त्यांना क्वालीफाईड असतील तर वक्षिसे देणे, दलितांच्या नाटकात व चित्रपटात मेकअपने रंगबदल न करणे (मेकअपची आवश्यकता नाही असे इथे सुचवायचे नाही. आहे तो रंग तेजस्वी आणि स्निग्ध करण्यासाठी तो आवश्यकच आहे) ह्यासारख्या किंवेके गोऱ्यी करता येतील.

उंचीबाबतीही असेच अन्याय होताना दिसतात. बुटक्या लोकांचा स्तर हा कारण नसताना कर्मी समजला जाते. उंच, मध्यम, बुटके अशी ही स्तरीकरण रचना समाज स्वीकारतो. ह्यातही आणखी एक गोष्ट म्हणजे स्त्रीपुरुष युगुलात पुरुष हा स्त्रीपेक्षा उंच असलाच पाहिजे ही सक्ती. ह्या सक्तीमार्गे कसलाच तर्क दिसत नाही. उंच स्त्रीने बुटक्या पुरुषाशी का लग्न वा प्रेम करू नये? किंवा बुटक्या पुरुषाने उंच स्त्रीशी का लग्न करू नये, प्रेम करू नये? ह्या दोघांनाही एकमेकांचे आकर्षण वाटत असते हे सत्य. मग त्या सत्याला आपण का दाबून टाकावे? उंच व्यक्तीला उभे असताना चुंबन घ्यायचा अधिकार मिळतो. बुटक्या व्यक्तीला उंच व्यक्ती द्युकण्याची वाट पाहावी लागते हे खेर, पण हा अधिकार फक्त पुरुषालाच का मिळावा? स्त्रीला तो का असू नये? माझ्या मते पुरुषप्रधान व्यवस्थेत जाणून-बुजून हा अधिकार पुरुषांनी आपल्याकडे ठेवला आहे. त्याला आता स्थियांनी सुरंग लावायला काहीच हक्कत नाही. पुरुष हा स्त्रीपेक्षा सशक्त असला पाहिजे. ह्या मागणीलाही स्थियांनी असाच सुरुंग लावायला हरकत नाही.

आकारीय स्तरीकरणबाबतचे वाद तर अधिकच गुंतागुंतीचे आहेत. माझ्या मते सौंदर्याचे जे अनेक आकार आहेत त्यापेकी दोन मुख्य आकार आहेत १) कोनीय २) गोलीय. ग्रीको-रोमन केंद्रवादाचा जगावर जो परिणाम झाला त्यात ह्या केंद्रवादाने कोनीय सौंदर्याचा केलेला पुरस्काराचा

प्रचंड वाटा आहे. ग्रीकांनी शोधलेल्या भूमितीमुळे भरवरेणी चाक, नाकाचे काटकोन, तिकोणी प्रोफाईल बांधण्याची ४५ अशी द्वित्रिकोणीय रचना (ज्यातून पुढे ३६-२४-३६ चा आग्रह जन्मला) अशया कित्येक गोष्टीचा वाटा आहे. भारतात कोनीय मुद्राभिनय करणारे भरतनाण्यम हे गोलीय मुद्राभिनय करणाऱ्या मोहिनीसदृश किंवा पूर्वेकडच्या मणिपुरी वर्गे नाट्यप्रकारापेक्षा अधिक प्रभाव गाजवून आहे. भरतनाट्यमची आदिमूळ मुद्राच मुळी <४> अशी आहे. त्यामुळे जगभरच गोलीय मुद्राभिनयला दुख्यम दर्जा देण्यात आला आहे. ह्याचा परिणाम गोलीय सौंदर्याची उपेक्षा होण्यात झाला आहे. त्यामुळे आफिकी, आशिर्याई गोलीय सौंदर्यला दुख्यम दर्जा देऊन त्यांना कमी लेखले जाते. ह्या गोलीय सौंदर्याची आदिमूळ मुद्रा ५० अशी आहे. त्यामुळे पुष्ट नितंब, भरगच्च वक्ष हे ह्या सौंदर्यात असेच मानले जातात. मोठे नाक हे गोलीय असते त्याला कमी मानले जात नाही किंवा मोठे ओठ हे कुरुप ठरत नाहीत. मांडण्या ० अशया चौकोनोकृती असायलाच हव्यात असा अद्भुताग्ना नाही त्या ८० अशया असल्या तरी चालतात.

दलितांचे सौंदर्य हे प्रामुख्याने कृष्णवर्णीय, मध्यम उंचीय आणि गोलीय आहे. त्याला मिळणारा दुख्यम दर्जा नाकारायचा असेल, तर त्यासाठी प्रचंड जागृती घडवून आणावी लागेल.

दलितांचे संघटन असे प्रश्न उपस्थित करणार आहे का? ह्यासाठी जागृती मोहीम घेणार आहे का?

आज ह्या कोनीय सौंदर्यवादाचा एवढा पगडा आहे की, रस्ते, घेरे, यंत्रे ह्या सर्वांचे आकार हे कोनीयच असतात. फर्निचरच्या वस्तूंचा आकार कोनीय असतो. युरोपियन लोकांना शक्य नाही. नाहीतर त्यांनी पृथ्वीदेखील चौकोनी केली असती. अगदी चित्रपटाची फिल्मची क्रेम हीदेखील चौकोनी असते. वास्तविक डोळ्यांनी नीट पाहिले तर आपली दृश्यचौकट अंडाकृती आहे हे स्पष्ट जाणवते. पण तरीही क्रेम चौकोनीच आली. कलाकृतीचा आकारही चौकोनी त्रिकोणी असावा (उदा. कॅन्व्हास) आणि कथानकाचा प्रवास सरळरेषेत व्हायला हवा हे आग्रही कोनीय सौंदर्यवादातून जन्मले.

मला इथे असे विलकूल म्हणायचे नाही की, कोनीय आकार नकोच, पण गोलीय आकाराची जी उपेक्षा होते आहे ती धांबली पाहिजे. दोघांनाही समान सन्मान मिळायला हवा. भारतीय लिंग्या आणि अंक हे अधिक गोलीय आहेत. रोमन लिंपी आणि अंक कोनगोलीय आहे. सूर्य, चंद्र, ग्रह, त्यांची भ्रमणे, पर्वत, ढग गोलीय आहेत. नदी सरळ धावत नाही ती वक्र धावते. पायवाट सरळ पडत नाही वक्र पडते. गोलीयतेची उपेक्षा म्हणजे निसर्गाची उपेक्षा अशी उपेक्षा होणे कोणाच्याच हितांचे नाही. आज मी पेनाने टिंब टेवले तरी ते गोल असते एवढे तरी लक्षात टेवले तरी खूप झाले. पाश्चात्य चित्रशिल्प वर्चस्वातून ज्यांना मुक्त व्हायचे आहे ते गोलीय सौंदर्यवाद जेवढ्या लवकर समजून घेतील तितके बो. झाडाचा विंदवाद गोलीय सौंदर्यवादातून मुचू शकतो हे चित्रकारांना मांगायला नकोच.

१.) अवकाशीय स्तरीकरण हे एक अतिशय महत्वाचे स्तरीकरण आहे. कुटली कलाकृती अवकाशाच्या कुठल्या स्तराला महत्व देते हे फार महत्वाचे आहे. ह्याचवरोवर एखादा कलावंत अवकाशाच्या कुठल्या स्तरातून आला आहे तेही पाहावे लागते. विश्व हे अवकाशाच्या पलीकडेच असते, पण सूर्णी ही अवकाश व काळ ह्या मितीनी वढ असते. आज ह्या सूर्णीला अवकाशाच्या स्तरीकरणात मानवाने अक्षरशः तळाला

ठेवले आहे. नेचर इज रिस्ट्रेसड वाय कल्चर ही रिस्ट्रेसिंगची प्रांतिक्या, विसाव्या शतकात इतक्या शिंगेला पोहोचली आहे की, माणूस इंड्री प्रदेशातून आला की, सूचीपूर्ण प्रदेशातून ह्यापेक्षा तो शहरातून आला की गावातून हेच आज महत्वाचे ठरू लागले आहे. कृपीप्रधान प्रांतमृष्टीत माणूस निसर्गांच्या प्रभावाखाली होता, पण यंत्रप्रधान प्रतिमृष्टीत ने निसर्गांपारून दुरावला. कृपीप्रधान प्रतिमृष्टीत तो निसर्गांला आत्मसात करत असे. यंत्रप्रधान प्रांतमृष्टीत तो निसर्गांला गुलाम बनवण्याच्या माणे लागला आणि १९५० नंतर चिन्हसृष्टीत त्याने निसर्गांला मानवी संस्कृतीनि एक भाग बनवले आहे. भूकंप, एझेस ही निसर्गांने नवीन आव्हाने निमांज केली असली तरी ही सर्व आव्हाने आता मानवी संस्कृतीच्या संदर्भ चौकटीतच काम करताना दिसतात.

अवकाशाच्या स्तरीकरणात निसर्गांचे असे तळाला जाणे, ह्यातून पर्यावरणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. अवकाशाच्या स्तरीकरणात निसर्गां असा तळाला जाणे केवळ निसर्गांलाच नव्हे, तर निसर्गांशी मेत्री जोडून असणाऱ्या आदिवासींसाठी तळाला दर्जा देण्यास कारणीभूत ठरले आहे. कधी नव्हे इतका आदिवासींचा सांस्कृतिक स्तर आज खालावलाच आहे असे गृहित धरले जात आहे. आदिवासींच्याइतकाच ह्या अवकाशीय स्तरांचा बळी आहे. असूश्य गावकूस ही खास भारतीय स्तरीकरण पद्धतीची उपज आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, हवा, पाणी, आरोग्य आणि शिक्षण ह्या बाबतीत त्यांना वंचित ठेवण्यासाठी खेळली गेलेली ही पद्धतशीर चाल आहे. भारतीय संस्कृतीच्या अवकाशाबाहेर त्यांना ठेवून त्यांना गुलामासारखे राबवणे हा ह्या मागे समाजाचा हेतू. जगात कुठल्या समाजाने आपल्या गुलामांसाठी इतके भिन्न अवकाशीय स्तरीकरण ठेवले असेल असे बाट नाही. (भारतीयांच्या आश्रमव्यवस्थेतही असेच कालीक स्तरीकरण आढळते. ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास ह्या आश्रम व्यवस्थेतही वृद्ध माणसाला वनात धाडण्याची चांगली सोय आर्यांनी शोधली होती.) भारतीय स्तरीकरणाची जी वैशिष्ट्ये आहेत त्यात 'अवकाशीय स्तरीकरणाचा अतिरेक' ह्या वैशिष्ट्याचा एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणून समावेश करायला काहीच हक्कत नाही. ब्राह्मण गल्ली, तेली गल्ली, 'राजवाडा', 'महारवाडा', मांगवाडा असे जातीनिष्ठ स्तरीकरण हे आमचे वैशिष्ट्यच आहे. आजसुद्धा आम्ही पारसी कॉलानी वेगळी ठेवली आहेच आणि खिश्चन व मुसलमानांना तर आम्ही आज स्वतंत्र वस्ती करायला भाग पाडत आहोत की काय अशी शंका येण्याइतपत ह्यांचे अवकाश वेगळे पडत आहेत. वेहरामपाडा, भिंवळी ही अशीच निर्मिती आहे. अलीकडेच १९९५ नंतर मुंबईत गुजराती व जैन लोकांनी स्वतंत्र विलिंगं व कॉम्प्लेक्स उभे करायला सुरुवात केली आहे. शाकाहाराच्या गोंडस कारणाखाली हा उपद्रव्यापार आहे.

इंग्रजाच्या आगमनानंतर यंत्रप्रधान प्रतिमृष्टीचे आगमन झाले आणि त्यानुसार अवकाशाचे आणखी काही स्तर उदयास आले. पंचक्रोशीतल्या गावांची मुख्य बाजारपेठ-कस्ता सर्व कस्त्यांचे राजकीय नियंत्रण केंद्र-तालुका, तालुक्यांना जोडणारे अवकाशाचे आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक केंद्र-शहर आणि त्या त्या शहरापेक्षा विशाल महाशहर, महानगर असे हे स्तर होते.

तालुकी वरच्या स्तरांनी नेहमीच खालच्या स्तरांचे शोषण केले, गजे गायाच्या कृपीउत्पादनांना काढीचीही किंमत न देता त्यांची खोरें नरायची आणि शहरी उत्पादनांना प्रचंड किंमत द्यायची. गावातून कांद महाग झाला की, ह्यांचे मोर्चे आणि टीव्ही महाग झाला की, तो होणार्व

अशी ही दुटप्पी भावना. गावात दाढी केली की, पज्जास पैसे, शहरात केली की, पाच रुपये असा हा फरक. शिक्षण आणि आरोग्य हांना गावात १०% पण सेवा पाठवणार नाहीत. त्याउलट गावातले अम्मापान्य ह्यांच्या बाजारपेठे प्रथम हजर आणि ज्याने धान्य पिकवले तो शेतकरी गावात भूकबळी. शेतकऱ्याला सबसिडी मिळाली की, ह्यांच्या पोटात दुखणारच. हांनी सर्व सरकारी पैसा आपल्या अवकाशात फिरवला तरी हे थोर शेतकऱ्याला वचत करायला पुरेसा पैसा मिळणारच नाही इतकी कपी किंमत हे देणार आणि शेतकऱ्याने कर्ज चुकते केले नाही म्हणून हे बोंब मारणार.

ज्या कलावंताला ह्या अवकाशाच्या स्तराचे भान नाही तो पुचाटच साहित्यनिर्भिती, कलानिर्भिती करणा. १९५० पर्यंतचा काळ हा असा आहे. गंगापर गाडगीळ (शही, मध्यमवर्ग), पु. ल. देशपांडे (चाळ), व्यंकटेश माडगळकर (गाव) हे मराठीतील पहिले लेखक ज्यांनी अवकाशाच्या स्तराचे प्रथम भान दाखवले. नंतर लघुनियतकालिकातील लेखकांनी नंतर दलित-ग्रामीणवाल्यानी व आता आदिवासी कलावंतानी हे भान दाखवायला सुरुवात केली आहे.

अलीकडे काही लोकांनी साहित्याच्या अशया विभाजनाबद्दल चिंता प्रकट केली. (उदा. सरोजिनी वैद्य). सर्व साहित्य साहित्य म्हणून एकच असते आणि सान्यांना साहित्य म्हणूनच वागणूक द्यावी हे त्यामागचे गृहीतक हे म्हणजे माणूस माणूस म्हणून एकच असतो आणि सान्यांना माणूस म्हणून समान वागणूकच द्यायला हवी असे म्हणण्यासारखे आहे. हातील माणूस माणूस म्हणून एकच आहे हे क्षणभर मान्य करू, पण उत्तराधीचे काय? माणूस माणूस म्हणून समान असेल कदाचित, पण तो ज्या स्तरात नम्तो, वाढतो त्या स्तरामुळे तो वेगवेगळा होतो. माणसाला समान म्हणून सर्वांनी समान म्हणून वागणूक दिली असती, तर हे स्तर कशाला तवार झाले असते? हे शोधण्याचे प्रकार अस्तित्वात आले असते? तुमच्या संस्कृतीतच हे स्तर आहेत, म्हणूनच साहित्यात हे स्तर होतात. जर तुम्हाला प्रामाणिकपणे हे स्तर नष्ट व्हावेत असे वाट असेल, तर प्रथम संस्कृतीतून समाजातून हे स्तर नष्ट करा. आपोआपच साहित्यातून हे स्तर गायब होतील. समाजातून हे स्तर नष्ट व्हावे म्हणून काहीच करायचे नाही. उलट हे स्तर टिकावेत अश्याच मूल्यांचा स्वीकार करायचा. वैशिक पूल्ये नाकासून स्तर टिकवणारी देशी मूल्ये स्वीकारायची आणि साहित्यात मात्र वैशिकतेच्या गप्पा मारायच्या ह्याला काहीच अर्थ नाही. साहित्य हे संस्कृतागासून वेगळे असत नाही. साहित्यातील प्रश्न हे संस्कृतीचे प्रश्न असतात आणि साहित्यातील प्रश्नांची उत्तरे ही केवळ साहित्यात सापडत नाहीत. ती समग्र संस्कृती शोधावी लागतात. जी नंतर ती केवळ साहित्यात शोधतात, साहित्याचा केवळ साहित्य म्हणून घ्याचा करातात. ते साहित्याला संपूर्ण जीवनापासूनच तोडतात. साहित्य हे असे जीवनापासून तोडता येत नाही. खुरे तर कुठलीच कला तोडता येत नाही.

१९८० नंतर ह्या जगात जे वदल झाले त्यात ह्या स्तरांची झालेली उल्यापलथ आहे. चिन्हांय क्रांतीने हे सारेच स्तर एकमेकांशी कधी नन्हे इतके तुळवले मेले आणि वैशिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. हे सर नाहीसं कण्यासाठी त्यागुद्येच लोबल स्ट्रॅटंजी ठरवण्याची वेळ आल आली आहे. लोबलायझेशनचा अर्थ केवळ खुले मार्केट नाही, तर ह्या सर्व स्तरीकरणांचा नाश घडवून आणणे आहे. जोपर्यंत जगातल्या प्रत्येक आदिवासीला ह्या लोबलायझेशनचे संपूर्ण फायदे मिळत नाहीत तोपर्यंत हे लोबलायझेशन व्यर्थ आहे. लोबलायझेशन म्हणजे जगातल्या

प्रत्येक माणसाला अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण, हवा, पाणी मिळणे आहे. प्रत्येक माणूस इंटरनेटला जोडला जाणे आहे. प्रत्येक माणसाला टीव्ही, फ्रीज, वॉशिंगमशीन मिळणे आहे. प्रत्येकाचा सांस्कृतिक आवाज जगात उपलब्ध आहे.

१९९० नंतरच्या कलांनी हे लोबलायझेशनचे आव्हान पेलणे म्हणजे जगातल्या सर्व कलासंस्कृतीचे भान राखून निर्मिती करणे आहे. जगातले जे जे उत्तम आहे ते आत्मसात करणे आहे.

दलितांचे लढे लढवणे म्हणजे जगातील सर्व स्तरीकरणाविरुद्ध लढणे आहे. ह्या लढ्याच्या पारंपरिक खेळ्या, डावपेच व योजना नाकाम झाल्या आहेत. म्हणूनच आपणाला नव्या वैशिक डावपेचांनी आवश्यकता आहे. ह्या डावपेचासाठी अवकाशाचा सर्व स्तरांचे समग्र भान असणे हे फार गरजेचे आहे. मी देशीयता नाकारतो. कारण ती स्तरीकरणांचे समर्थन करते, त्यांची जोपासनाकरते ह्या स्तरांचे झालेले जागतिकीकरण ती लक्षात घेत नाही. त्यामुळे ते नाहीसे कसे करायचे हे तिला ठरवता येत नाही. ती देशी मूल्यांचा प्रचार करते आणि ही देशी मूल्ये स्तरीकरणाला वळकटीच देतात.

१९७० पर्यंतचे दलित साहित्य हे ब्राह्मणी मॅग्स्ट्रूक्चरचे विरोधात आंबेडकरवादी पुनर्रचना घेऊन उभे राहते. आंबेडकर हे सर्वां समाजसुधारकांच्या सुधारणावादाची पुनर्रचना करतात आणि नंतर पर्यायी मांडणी सुचवतात. त्यानंतरची दलित पैंथर किंवा वहुजनसमाजवादी पार्टी ही आंबेडकरी रचनेच्या पुढे जात देशी रचनांची मांडणी करते. 'एक गाव एक पाणवठा' सारख्या चळवळी ह्या स्थानिकीकरणाद्वारे हे प्रश्न सोडवू पाहतात. त्यातून मण्डलवाद हा पूर्णपणे देशी जातींना खुला करणारा मार्ग पुढे येतो. अनेक जाती-जमाती स्वतःचा संरचना घेऊन पुढे येतात. ह्यात आदिवासी रचनांची भरच पडते आणि १९८५ नंतर पुन्हा एकदा सारी दलित चळवळच बिनचेहन्याची बनत जाते. ह्या बिनचेहरेपणाला काशीरामसारखी मंडळी खतपाणीच घालतात. त्यामुळे भा.ज.प. शिवसेनेशी युती करतानाही कुणाला लाज वाटेनासी होते. सर्व सैद्धांतिक रचनाच कोसळून पडते. आजही ही सिद्धांते कोसळलेलीच आहेत. एक प्रचंड वळूऱ्युम निर्मण झाला आहे. दलितांबद्दल वाटणाऱ्या संवेदनशीलतेचा साक्षात मृत्यु झाला आहे.

चौथी नवता हा सारा घटनाक्रम तपासते. देशी रचनांचा गलबला त्यानंतरची चेहरेहिनता चळवळीची चेहरेहिनता ह्या संस्थातून वाट काढत ती जागतिक संदर्भात चळवळीची नवीन मांडणी करते. चेहन्यावर चेहरे आदळले की, कुठलाच चेहरा नीट दिसत नाही. चौथी नवता ह्या अनेक चेहन्याचे भान राखत त्यांना नवीन मूल्याने वांधून पुन्हा एकदा ह्या सर्वांना महाचेहरा देते. चौथ्या नवतेचे दलित साहित्य हा ह्या महारचनेचा शोध आहे.

दलित साहित्याने अद्याप बाबूराव बागूल, नामदेव डसाळ ह्यांच्या पुनर्रचनेतून पुढे झेप घेतलेली नाही. १९८५ ते १९९५ मध्ये नामांतराच्या यशानंतर एकदम जी चेहरेहिनता आली ती पेलणारा दलित साहित्यिक जन्माला आलेला नाही. अनेक जाती-जमातींचे जे नवे चेहरे आले त्यांना दलित साहित्यात जागा मिळालेले नाही. बाबूराव बागूल, डसाळ, खरात, दत्ता भगत, प्रेमानंद गजवी, यशवंत मनोहर, केशव मेशाम, दया पवार, लक्ष्मण माने, शरणकुमार लिंबाळे ह्यांच्या पलीकडे दलित साहित्याने झेप घेतली आहे असे वाटत नाही.

दलित साहित्यिकांनी दलित साहित्यिकाची व्याख्या नीट केलेली नाही. ही व्याख्या वर्णवादी कारायची की वर्णवादी हे अजून स्पष्ट होत नाहीये.

१) दलित जातीत जन्मलेल्याचे साहित्य ते दलित साहित्य अशी व्याख्या केली, तर ग्रेससारख्य कवीचे काय करायचे हा प्रश्न निर्माण होतो. ही वर्णवादी व्याख्या पुरेशी ठरत नाही. २) दलित वर्गांचे चित्रण करणारे साहित्य ते दलित साहित्य अशी वर्गवादी व्याख्या केली, तर श्री. म. माटे, व्यंकटेश माडगूळकर ह्यांना दलित साहित्यिक मानावे लागते. ह्यांना दलित साहित्यिक मानण्याची कित्येक समीक्षकांची तयारी नाही. ३) ह्यावर उपाय म्हणून ह्या दोन्ही व्याख्यांना एकत्र करणारी दलित जातीत जन्मलेल्या संगोपन झालेल्या साहित्यकाने दलितवर्गांचे केलेले चित्रण म्हणजे दलित साहित्य अशी नवीन व्याख्या करता येईल. ही व्याख्या दलित जातीत संगोपन झालेल्यांना सोयीचे वाटेल, पण १९८० नंतर असे कित्येक साहित्यिक आहेत जे सर्वां आहेत, पण ज्यांनी आंबेडकरावाद स्वीकारला आहे त्याचे काय करायचे हा एक प्रश्न आहे. विशेषत: अनिल अवचट ह्यांचे 'भाणसे' सारखे पुस्तक किंवा दलितांवरचे त्यांचे रिपोर्ट अवचटांना ते केवळ ब्राह्मण आहेत म्हणून त्यांचे साहित्य अदलित मानता येईल का किंवा बहुजन समाजातल्या कित्येक कर्वींनी केलेल्या आंबेडकरावरचा कविता ह्या त्या बहुजन समाजातल्या कर्वींनी केलेले म्हणून नाकाराता येतील का? एकीकडे आंबेडकरावाद सर्वांनी स्वीकारावा म्हणून भाषणे करायची आणि दुसरीकडे ज्यांनी तो स्वीकारलाय त्यांना मात्र जातीचे कारण दाखवून दलित साहित्याबाबूर ठेवायचे हा एकप्रकारचा नवा वर्णवाद नव्हे का? माझ्या मते दलित साहित्याची व्याख्या ही 'वर्णवाद पूर्णपणे नाकारून दलितांच्या परिवर्तनावर दया म्हणून नव्हे, तर मूलभूत सत्य म्हणून विश्वास ठेवून दलितवर्गांचे केलेले चित्रण म्हणजे दलित कला होय.' (ह्यात साहित्यकी येतेच) अशी करायला हवी. म्हणजे मग त्यात अनिल अवचटांपासून लोकनाथ यशवंत भुजंग, मेशामार्पर्यंत सान्यांचा समावेश करता येईल. दलितांचे परिवर्तन करणे म्हणजे समाजातील सर्व स्तरीकणाचा नाश करणे होय. दलित म्हणजे केवळ दलित जातीत जन्मलेला मनुष्य नव्हे, तर जो जो स्तरीकरणांचा बळी आहे तो तो दलित. कोणी अंशात: दलित असेल, तर कोणी पूर्ण. माझ्या मते सध्या पूर्ण दलिताची व्याख्या ज्याचे ७०० किंवा त्याहून अधिक एककांचे शोषण होते, त्याला दलित म्हणावे अशी करायला हरकत नाही. कदाचित काहीना ते एकक १००० ही ठेवावेसे वाटतील. माझी त्याला हरकत नाही. ही व्याख्या लागू केल्यानंतर दलित साहित्याच्या इतिहासाचे संदर्भ बदलतात हे खो आहे. संत साहित्याने वर्णवाद न नाकारल्याने त्याचा समावेश दलित साहित्यात करणे कठीण आहे. दलित साहित्यातील स्त्रीवादी साहित्याचा इतिहास यमुना पर्यटनपासून सुरु करता येईल. त्यानंतरचा टप्पा सुधारणावादी दलित साहित्याचा आहे. श्री. म. माटे वर्गांचे साहित्य हे गांधीवादी दलित साहित्याचे आहे. व्यंकटेश माडगूळकरही गांधीवादी दलित साहित्यात येतात. अण्णाभाऊनी मार्क्सवादी दलित साहित्य लिहिले. आंबेडकरावादी दलित साहित्याची सुरुवात बलुतपासून किंवा बाबूराव बागुलांच्या कथेपासून होते. अर्थात १९ व्या शतकातला दलित साहित्याचा आंभविंदू म. फुले आहे. भक्तिवादी दलित साहित्याची सुरवात तिथून होते. २० व्या शतकात महत्वाचा बिंदू आंबेडकर आहेत. आता २१ व्या शतकात प्रवेश करताना पुन्हा एकदा दलित साहित्य नव्या क्रांतिकारक वळणावर उभे आहे. चौथ्या नवतोतील ह्या दलित साहित्याला आंबेडकरावाद पुरेसा ठरणार नाही. आंबेडकरांच्याही पलीकडे जाण्याची गरज ह्या साहित्याला असणार आहे. ह्या साहित्याचा अवकाश दलितवर्गांनी भारलेला असला, तरी तो एकजातीय असणार नाही, तर अनेक जातीय असणार आहे. हा

अवकाश जागतिकीकरणाचे भान ठेवतच संघटित करावा लागणार असल्याचा अवकाश जागतिकीकरणाचे भान ठेवतच संघटित करावा लागणार असल्याचा अवकाश जागतिकीत मानवी वर्गाचे जे स्तरीकरण असले तर कलाक्षेत्रातील वर्गाचे स्तरीकरण ही एक फार गुंतागुंतीची प्रक्रिया असल्याचा अवशेषपत: १९८० नंतर ही प्रक्रिया फारच गुंतागुंतीची वनली असलीकडे पाश्चात्य देशात कलासिकल कल्चर आणि पॉप्युलर कला असे दोन भाग करून पॉप्युलर कल्चरचा वेगळा समाजशासीय असल्याची फैशन आली आहे. ह्या अभ्यासकांचे अनेक बाबतीत मनांनी असले तरी एका बाबतीत मतभेद नाहीत ते म्हणजे पॉप्युलर कलाकृती निर्माण करणारे हे दुव्यम असतात, तर कलासिकल कलाकृती निर्माण करणारे श्रेष्ठ मराठीतही हा विचार मान्य आहे. मला स्वतःला हे अजिंक मान्य नाही. कारण वाडमयाचा इतिहास ह्याला साक्षी नाही. उदाहरणात विल्यम शेक्सपियर हा सरळ सरळ पॉप्युलर कल्चरचाच भाग होता असल्याने लोकांसाठीच मनोरंजन करण्यासाठी नाटके लिहिली आणि झाल्याची नाटके कलासिक मानली जात आहेत. पॉप्युलर कल्चरमधूम असली अभिजात कलाकृती निर्माण झाल्या आहेत. मराठीत पॉप्युलर कल्चरमधूम लिहिणारे लोक प्रतिभावंत नसल्याने मराठीत अशा कलाकृत नाही. पण पाश्चात्य देशात विल्यम शेक्सपियर, सॉमरसेट मॉम, आर्थर कॉन्डो डाईल, अंगत्या खिस्ती, आयन रॅड अशी प्रचंड मोठी लिस्ट आहे. १९९० नंतर मराठीतही स्वामी, मृत्युंजय, पानिपत अशा कलाकृती निर्माण झाल्या आहेत. काळाच्या कसोटीवर ह्या उत्तरणार नाहीतच ह्याची कसलीही एक समीक्षकांना देता येणार नाही. चित्रपटाबाबत तर दो आँखे बाहे हा डॉ. कोटणीस की अमर कहाणी, शेजारी, प्यासा, मदत इंडिया, मुग्ध आझम, शोले, मेरे अपने अशा अनेक कलाकृती ह्या पॉप्युलर कल्चरमधूम निर्माण झाल्या आहेत. ह्यातल्या काहीना आता अभिजात म्हणून मान्य देण्याची वेळ समीक्षकांवर आलेली आहे. मला कलासमीक्षकांची एचलाखी नेहमीच जाणवते ती म्हणजे एखादी पॉप्युलर कल्चरची कलाकृती काळाच्या सीमा पार करून अमर झाली की लिहिणाऱ्याने ती तथाकांनी अभिजात कलाकृती म्हणून निर्माण करायचे उरवूनच ती निर्माण के अशा थाटात तिची समीक्षा करायला लागतात.

मी इथे त्यामुळेच जे स्तरीकरण स्वीकारले आहे ते अभिजात पॉप्युलर असे नाही, तर सर्जक, दिग्दर्शक, अंमलक (विशेषत: अभिं अनेकदा केवळ अंमलक असतात) असे आहे. भारतात ग्रंथलेख सोडल्यास इतर कलावंतांचा दर्जा शूद्राचा होता. (ह्याबाबत मी सविस 'भारतीय रंगभूमी' (चार्वाक १९९२ दिवाळी) ह्या लेखात लिहिले आ त्यामुळे पुन्हा लिहित नाही) इंग्रजांच्या काळात गायन, नृत्य, अभिवृगी सर्व शूद्रांचे धंडे ब्राह्मणांनी आपल्या ताब्यात घेतले. इतकेच नव तर स्वतःच्या नाटकांना उच्च व शूद्रांच्या नाटकांना हीन असा दर्जा बहाल केला. नंतर ब्रेश्ट वर्गीरेनी लोकरंगभूमीचा वापर केल्यावर तेंडुलव देशपांडे, सबनीस वर्गीरेनी तमाशा पण व्यवस्थित कॅश करून घेतल वास्तविक ब्रेश्टला नाटकातला zero ही जेव्हा कल्प नव्हता किंवा जन्मलाही नव्हता तेव्हा सत्यशोधक जलसे ब्रेश्टनच्या नावाने नंतर प्रेरिज्ञालेले तंत्र वापरत होते आणि लोकांना जागृत करत होते, पण ब्राह्मण कधी त्यांची दखल घेतली नाही. ब्राह्मणांचे तमाशाकडे लक्ष युरोप लोकरंगभूमीची हवा झाली तेव्हा गेले. आज तमाशात पुरेसा पैसा न म्हणून ब्राह्मण तमाशा करत नाहीत. नाहीतर २०व्या शतकात ब्राह्मणां तमाशाच्या वाच्या सर्वत्र दिसल्या असत्या. तरीही अमेरिकेतून मध्ये एक ब्राह्मणीनवाई 'सुंदरा मनामध्ये भरती' मध्ये तमाशा करून दाढे गेली. झाले ते चांगलेच झाले. पण वाई नाव्यागहापेटजी फडत नाही.

असत्या, तर तमासगिरणीचा जातीय दर्जा तरी उंचावला असता. एरव्ही विठाबाई नारायणगावकर वर दोन ओळीही न लिहिणाऱ्या ब्राह्मणी वर्तमानपत्रांनी ह्या बाईना अमाप प्रसिद्धी दिली. शेवटी कशी नाचली ह्यापेक्षा कोण नाचली हेच महत्वाचे. इथे मला त्या बाईचा अपमान करायचा नाही, पण त्यामागाची दांभिकता उघडी करावीशी वाटते, गेली कित्येक वर्षे सुषमाबाई देशपांडे हेच करत आहेत, पण त्यांच्यावर टीका करावीशी वाटत नाही. कारण त्या जातीय दांभिकतेने ग्रासलेल्या नाहीत. त्यांचे प्रयत्न प्रामाणिक वाटतात. त्यांचे फुलेवाद्यांशी असलेले नाते प्रामाणिक वाटते.

जातीय स्तरावरील कलेचे स्तरीकरण मोदून काढायलाच लागेल, पण त्याच्वरीबर आज सर्जक दिग्दर्शक वगैरे स्तरीकरणी ही मोदून काढावेच लागेल. निदान पक्षी कमी तरी करावे लागेल. लेखक, अभिनेता, चित्रकार वगैरे सर्व सर्जक तर दिग्दर्शक हा संमिश्र कलावंत आहे. साऊंडरेकॉर्डिस्ट, एडिटर वगैरे अंमलक आहेत. चरित्र अभिनेता-अभिनय हे तिथ्यम व. दुर्घट आहेत. कुंभार वगैरे कारागीर आहेत. आज ह्यातली तफावत प्रचंड आहे. उदा. अभिनेत्याला दिग्दर्शकापेक्षा मिळणारा उच्च दर्जा किंवा चरित्र अभिनेता हा मुख्य नायकाइतकेच काम तितकाच दर्जा ठेवून करत असला तरी त्याला मिळणारे दुर्घट, तिथ्यम स्थान हे जे स्तरीकरण आहे ते भीषण आहे. ते नष्ट झालेच पाहिजे. बँक स्टेज आर्टिस्ट एकस्ट्रा ह्यांच्यावरचा अन्याय तर अधोरीच आहे. तो नष्ट करण्यासाठी दलितांच्या संघटना प्रयत्न करणार आहेत काय?

१३) उपभोगीय स्तरीकरण हे तर अतिशय महत्वाचे स्तरीकरण आहे. ते त्या व्यक्तीच्या उत्पन्नावर अवलंबून असले तरी उपभोग केवळ त्यावर अवलंबून असतोच असे नाही. उदाहरणार्थ दलितांना पूर्वी सवर्णाचे पाणी मिळायचेच नाही. कारण पाणी बाटेल असे त्यांना वाटायचे. आता स्थिती थोडी बदललीये. दुसरी गोष्ट उत्पन्नाचा सर्वच भाग उपभोगावर खर्च होईलच असे नाही. दारिद्र्याचा प्रश्न हा त्या उपभोगीय क्षमतेवरच अवलंबून असतो. दलितांची अन्न, वस्त्र, निवारासारख्या साध्या साध्या वावतीतील उपभोग क्षमतादेखील अतिशय कमी आहे. टीव्ही, फ्रीज वगैरे तर त्याचा उपभोग क्षमतेच्या बाहेरच आहे. ह्यातूनच उपभोगाचे दारिद्र्य (poverty of consumption) निर्माण होते. हे दारिद्र्य कमी करण्यासाठी, वेतन वाढवण्यासाठी, उत्पन्न वाढवण्यासाठी दलितांना बेरेच प्रयत्न करावे लागणार आहेत. साधा अन्नाचा प्रश्न घेऊ. शेतमजुराचे किमान वेतन ठरवताना आपल्या मध्यमवर्गीय अर्थशास्त्रज्ञांनी मनुष्याला सरासरी २४०० कॅलरीज लागतात हे युरोपियनांचे गृहीतक स्वीकारून किमान वेतन निश्चित केले. प्रत्यक्षात भारतीय शेतमजुराना जे कष्ट करावे लागतात त्या काटामुळे त्याला अन्नाच्या जवळ जवळ ३६०० कॅलरीज इन्टेक लागतो. भोंगळ देशीवाद्यांच्या मते शेतमजुराला ५ रु. दिले तरी चालते. भारतीय मजूर माच रुप्यात काम करतात. भोंगळ आंतरास्ट्रीय वाद्यांच्या पते २४०० कॅलरीज पुरेश्या असल्याने किमान १० रु. तरी धावेच. जागितिक भान असणारा मनुष्य मात्र विज्ञान स्वीकारेल आणि मजुराला प्रत्यक्ष किती काम पडते आणि त्याच्या किती कॅलरीज खर्च होतात ते पाहील आणि ३६०० कॅलरीज हे उत्तर मिळाल्यावर तो १५ रुपये अन्नासाठी किमान वेतन सांगेल (दर दिवशी). जगवादी अर्थतज्ज्ञ इथेच थांवणार नाही. तो प्रश्न कील की, केवळ मूलभूत गरजेपुतेच त्याला किमान वेतन का द्यावे. त्याने टीव्ही, फ्रीजसारख्या वस्तू का वापरू नवेत. त्यामुळेच तो सांगेल की शेतमजुराचे किमान वेतन दहा हजार रुपये महिना जाईल. अशा पद्धतीने संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच बदला आणि

ते वेतन योग्य त्याच उपभागावर खर्च होईल ह्या दृष्टीने दारू, सिगारेट, गर्द ह्यांना बंदीच घाला.

आंबेडकरवादावर एवढी विस्तृत चर्चा करण्याचे कारण दलित साहित्याचा हा वाद कणा आहे. परिवर्तनासाठी साहित्यनिर्मिती हा त्याचा भोटो आहे. त्याच्या मते साहित्य हे परिवर्तनाचे हत्यार आहे. हे हत्यार त्याने नीट वापरावे म्हणूनच मी बौद्ध, आंबेडकरवादी परिवर्तनावर एवढी चर्चा केली. साहित्याला साधन समजणारा दुसरा एक साहित्यिकांचा वर्ग आहे. हा वर्ग स्वतःला साम्यवादी म्हणवतो. त्यामुळे साम्यवादी परिवर्तनाकडे आपण आता वळायला हक्कत नाही.

वरील सर्व विवेचनात मी दारिद्र्य किंवा दारिद्री हा शब्द जाणीवपूर्वक टाळला आहे. कारण हा शब्द नको तितका पैशाशी जोडला गेला आहे. दलित हा दारिद्री शब्दापेक्षा अधिक व्यापक आहे. दारिद्री हा शब्द जर वापरायचा ठरवला आणि तो ह्या स्तरीकरणाला लावायचा ठरवला, तर आपणाला १) शारीरिक दारिद्र्य २) उत्पादनीय दारिद्र्य ३) आध्यात्मिक दारिद्र्य ४) ज्ञानीय दारिद्र्य ५) उत्पादनीय दारिद्र्य ६) सतीय दारिद्र्य ७) लैंगिक दारिद्र्य ८) किर्तीय दारिद्र्य ९) कार्यसन्मानीय दारिद्र्य १०) सौंदर्यीय दारिद्र्य ११) अवकाशीय दारिद्र्य १२) कलाक्षेत्रीय दारिद्र्य १३) उपभोगीय दारिद्र्य. ह्याशिवाय चिन्हीय पातळीवरची चार अशी सतरा दारिद्र्ये मिळतील व काही ठिकाणी ३०, काही ठिकाणी ४० असा दारिद्र्य निर्देशांक ठरवावा लागला. किमान नऊ क्षेत्रात ज्याचा निर्देशांक हा दारिद्र्य निर्देशांकाइतका किंवा त्यापेक्षा खाली आहे त्याला दलित म्हणावे लागेल. ●●●

साम्यवाद

साम्यवादी परिवर्तनाची वाताहात तपासायची असेल, तर आपणाला साम्यवादाच्या सर्व अवस्थांचा थोडक्यात मागोवा घ्यावा लागेल. ह्या मागोव्याआधी मी काही मूलभूत चर्चा करतो.

इतिहासाचा मागोवा घेतला, तर आपणाला दोन प्रवृत्ती दिसतात.

१) मक्केदारी : ही प्रवृत्ती नेहमीच एका व्यक्तीची किंवा वर्गाची समाजात मक्केदारी किंवा वर्चस्व निर्माण न्हावे म्हणून धडपडत असते. ह्यात स्वतःची किंवा स्वतःच्या वर्गाची तृष्णापूर्ती (तृष्णांच्या संपूर्ण रूपाची चर्चा मी टीकाहरणमध्ये केली आहे ती पाहा) व्हावी म्हणून समाजातील सर्व संबंधातून स्वतःचे हित जोपासले जावे म्हणून त्यांची स्वतःच्या हितानुसार रचना केली जाते.

२) सर्ववादी : ही प्रवृत्ती समाजातील प्रत्येक गोष्ट सर्वांना मिळावी म्हणून धडपडत असते. त्यात स्वतःचे किंवा स्वतःच्या वर्गाच्या हिताएवजी सर्वांचेच हित जोपासले जाते. त्यासाठी प्रयत्न केले जातात.

ह्या सर्ववादी प्रवृत्तीतून दोन मार्ग उगम पावतात.

१) समूहवादी : ह्यात व्यक्तिगतात नष्ट करून व्यक्तीने समाजाचा एक घटक म्हणून जगावे अशी अपेक्षा असते आणि ज्या तृष्णा पूर्ण करायच्या असतात त्यासाठी समाजानेच उत्पादन करावे, समूहानेच वितरण करावे आणि समूहाने मिळूनच उपभोग घ्यावा अशी अपेक्षा असते.

२) सम्यकवाद : हा मार्ग समूहाकडे उत्पादन, वितरण, उपभोग देण्याएवजी समाजाची संरचनाच अशी करू इच्छितो की, जिथे समाजातील सर्व घटक एकमेकाला पूरक ठरून सर्वांचेच हित जोपासले जाईल, सर्वांचीच तृष्णापूर्ती किंवा उद्दिष्टपूर्ती होईल.

साम्यवाद हा समूहवादाचा केवळ आर्थिक आकार आहे. त्याआधी सर्ववादी प्रवृत्तीने अनेक प्रयत्न केलेत.

माणसाच्या आदीम समाजात नेमके काय घडेल हे सांगणे मुश्कील असले तरी एक गोष्ट निश्चित घडली ती म्हणजे पार्थिक विचारणालीच्या आधारे संपूर्ण समाजाची संरचना केली गेली. जादू, परलोक वैरोगी गोष्टीवर समाजाचा विश्वास होत्या. समाजाचे सर्व व्यवहार व समस्या धार्थिक विचारणालीच्या चौकटीत पार पाडले जात होते. समस्या सोडवल्या जात होत्या. हक्कूहक्कू समाजातील ह्या धार्थिक विचारणालीवर व तिने निर्माण केलेल्या संरचनेवर मक्तेदारीवादायांनी पूर्णच कब्जा मिळवला. ह्यातूनच ब्राह्मणी संरचना निर्माण झाली.

जगातले सारे धर्मसंस्थापक ह्या ब्राह्मणी संरचनेविरुद्ध उभे राहिले. आध्यात्मिक समूहवाद हा इथे जन्मला. महावीर, बुद्ध, येशू खिस्त, नचिकेत, नकुलीश, अष्टावक्र, नारद (पुराणातला नव्हे, भक्तीसूत्रे सांगणारा), पातंजली, कपील, जनक हे सारेच आध्यात्मिक समूहवादी होते. ह्यातील नचिकेत, आष्टावक्र, नकुलीश, पातंजली, कपील, जनक ह्यांनी ब्राह्मणी संरचनेविरुद्ध जे उठाव केले ते सूक्ष्म होते. कारण ह्यांच्या काळात ब्राह्मणवाद पुरेसा सशक्त झाला नव्हता. पण महावीर आणि बुद्धाच्या काळात तो शिंगेला पोहोचला आणि ह्यांनी सर्वकष बंड केले. ह्यातील बुद्धाचे बंड सर्वव्यापक होते. नकुलीश, नचिकेत, कपील, जनक वैरोगी आपले धर्म स्थापन केले नाहीत. आजच्या जे कृष्णमूर्ती-सारखी ह्यांची थोडी अवस्था होती, पण महावीर व बुद्ध ह्यांनी धर्म स्थापन केले. संपूर्ण समाजाला विश्वासुभव वाटण्याचा ह्यांचा प्रयास होता समाजवादी परिभाषेत सांगायचे, तर आध्यात्मिक भांडवलदारांची मक्तेदारी मोडून काढून सर्व समाजाला आध्यात्मिक संपत्ती वाटण्याचा पहिला प्रयत्न होता. आध्यात्मिक संपत्ती ही माणसाच्या आतच असल्याने आध्यात्मिक उत्पादन साधने ताब्यात घेण्याचा प्रश्नच नव्हता.

ह्यांच्या शिष्यांनी नंतर स्वतःची आध्यात्मिक उत्पादन केंद्रे उघडली. आध्यात्मिक कारखाने चालू केले. ह्यातूनच चर्च, मठ, विहार उभे राहिले. हक्कूहक्कू मक्तेदारवादायांनी हेही ताब्यात घ्यायला सुरुवात केली आणि पुन्हा एकदा नवा ब्राह्मणवाद प्रस्थापित झाला. पूवाचा ब्राह्मणवाद मौखिक होता हा लिखित झाला.

ह्या ब्राह्मणवादाविरुद्ध पुन्हा एकदा बंड झाले. हिंदू परंपरेत भक्ती चळवळ, ज्युडाईक परंपरेत महंमद पैगंबर, बौद्ध परंपरेत झेन, जैन परंपरेत मल्लीवाई, शैवात सोमानंद अभिनवगुप्त, वैष्णवात नारद (पुराणातला नव्हे भक्तीमुळे लिहिणारा) असे वीर जन्माला आले. इस्लाम, झेन, काश्मीरी, शैवागम, भक्तीवाद असे नवे धर्म उदयाला आले. ह्यांनी पुन्हा एकदा आध्यात्मिक सर्ववादाची सुरुवात केली. मक्तेदारवादायांनी ह्यांनाही आपल्या ताब्यात घेतले आणि त्यांचे ब्राह्मणीकरण केले. महंमद तर कुराण लिहून साफच विघडवला, मल्लीवाईचा चक्क मल्लीनाथ केला (जैन परंपरेला ह्याला मोक्ष (कैवल्यग्राप्ती) मिळतो हेच मान्य नव्हते) जे लोक वर्णवाद्यांच्या विरोधात होते त्यांच्याच नावाने वर्णवादाचे समर्थन करणारी पीठे निघाली. त्यांच्या संहिता बदलून घेतल्या गेल्या. महंमदावाबत एक गोष्ट सांगतो. महंमद अल्लाहावर प्रवचन देत असताना एका श्रोत्याने त्याला विचारले, 'पूजनीय प्रेषिता, तू अखेरचा प्रेषित आणि आता एकमेव प्रेषित आहेस असे म्हणतात हे खेरे का? महंमदाचे उत्तर होते, 'वाचा रे, अल्लाला तू काय इतकं दरिद्री आणि कंजुप समजलास जो तो फक्त एकच प्रेषित पाठवेल? तो तर श्रीमंत आहे. तो लाखो प्रेषित निर्माण करू शकतो, पाठवू शकतो. माझ्या आधीही त्याने निर्माण केले,

माझ्या नंतरी तो निर्माण कोला.' ह्या कथेतला (ही सुफी कथा अंग आणि ती सत्य आहे) महंमद गायब झाला, तर मल्लीवाई ही स्त्री अमल्यांत तिच्या प्रवचनाची नोंदव झाली नाही.

ह्या लिखित ब्राह्मणवादाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याने आता पाण्यावर वेळचा घडा घेऊन अधिक कठोर उग्र वर्णवाद स्वीकारला. हा वर्णवाद इतका कठोर की बंड अशक्य व्हावे, पण ह्या अतिनव ब्राह्मणवादाचिन्ह बंड झाले. हिंदू परंपरेत झानेश्वर, मीरा, कबीर, इस्लाम परंपरेत मन्मूर, खिश्चन परंपरेत मार्टिन ल्यूथर जन्मले.

ह्या सर्व आध्यात्मिक सर्ववादाने काही ठिकाणी सम्यक वादाचा काही ठिकाणी समूहवादाचा अवलंब केला. येशू खिस्ताच्या शिंगेला समूहवाद स्वीकारून सारा समाज स्वतःच्या वर्चस्वाखाली आणला. पैगंबर तर स्वतःच समूहवादी होता. आतापर्यंत सर्ववादी राज्यसंस्था स्वतंत्र ठेवत होते, पण पैगंबाराने तीही आपल्या ताब्यात आणली. हात्र परिणाम म्हणून इस्लाम परंपरेत राजकारण आणि धर्मकाऱण हे कायदे एकमेकांत गुंतले. समूहवादी सर्ववाद सर्वकप झाला की, काय होई शकते हे इस्लामने दाखवून दिले.

परलोक आणि विश्वासुभव ह्यांची मक्तेदारी स्वतःकडे ठेवण्यासाठी धडपडणारे मक्तेदारीवादी जसे अस्तित्वात होते तसेच इहलोकाचं मक्तेदारी स्वतःकडे ठेवू इच्छिणारे वर्ग आणि व्यक्ती इतिहासात होते. सृष्टीचा ताबा आपल्या ताब्यात ठेवणाऱ्या ह्या वर्गाने क्षेत्रियवाद जन्माल घालला. भारतीय इतिहासात ब्राह्मणवादावर जेवढी टीका आढळते तेवढी क्षेत्रियवादावर आढळत नाही. कारण इथल्या क्षेत्रियाचे सर्व नियंत्रण ब्राह्मणाच्या ताब्यात होते, असा एक भावडा गैरसमज इथल्या जनतेला करून देण्यात आला आहे. ह्याबाबतीत नेहमीच दिले जाणारे उदाहरण शिवाजी महाराजांचे आहे तेच आपण घेऊ. ब्राह्मणांनी शिवाजीला शू ठरवून राज्याभिषेकं करायला नकार दिला. मग काशीहून येऊन गागाभडाने राज्याभिषेक केला. ह्यात खरोखर शिवाजी महाराज ब्राह्मणांपुढे झुकले काय? तर नाही. त्यांनी पर्यायी व्यवस्था करून राज्याभिषेक करूनच घेतला. म्हणजे इथे खेरे तर ब्राह्मणच झुकले आणि ह्या ब्राह्मणाला झुकवणे अवघड नव्हते. संपत्तीला सोकावलेले ब्राह्मण मागील दाराने उपाय शोधून काढण्यात वाक्कबगार होते. ह्यांची शास्त्रेच अशी होती की, कुठल्याही गोष्टीला शास्त्राधार शोधून काढणे ह्यांच्या डाव्या हाताचा मळ होता. अट फक्त एकच होती, आमच्या मक्तेदारीला क्षत्रियांनी हात घालू नये. थोडक्यात, तुम्ही आमचे हितसंबंध सांभाळा, आम्ही तुमचे सांभाळतो असा हा नेहमीचा ज्ञान आणि सत्ता ह्यांच्यातील व्यवहार होता. अन्यथा शिवाजीने शूदांची सैन्यात भरती करताना कुठल्या ब्राह्मणाची परवानगी काढली होती? धर्म ब्राह्मणांच्या ताब्यात असल्ला तरी धर्मादितकीच ताकदवान दंडनीती क्षत्रियांच्या ताब्यात होती. भारतात ह्या क्षेत्रियवादाची चर्चा फारशी होत नाही. ह्याचे कारण हा क्षेत्रियवाद ही इ. स. हजारनंतर मुस्लिमांची आणि नंतर इंग्रजांची मक्तेदारी होती. ह्या काळाची शरम असणाऱ्या हिंदू विचारवंतांनी त्यामुळेच क्षेत्रियवादाविरुद्ध लेखन केले नाही. ह्या क्षेत्रियवादावर हल्ला करायचा ठरवला, तर इस्लामवर प्रखर हल्ले करावे लागतील. त्यामुळे अल्पसंख्याक मुस्लिम दुखावतील. त्यामुळे सेक्युलर विचारवंतांनीही क्षेत्रियवादावर टीके केलीच नाही.

क्षेत्रियवादाचे काबीजठाणे आहे जमीन. त्यामुळेच जमिनीसाठी सतत झागडा, जमिनीवरील मक्तेदारीसाठी, जमिनीतून निघणाऱ्या पिकांसाठी, पिकांपासून तयार होणाऱ्या वस्तूसाठी, जमिनीतून निघणाऱ्या धातूसाठी

(गोने, चांदी वौरे) रत्नांसाठी, जमिनीवर राहणाऱ्या लोकांचे संरक्षणासाठी, त्यांच्याकडच्या करवसुलीसाठी हे झगडे चाललेले दिसतात. मक्तेदारवाढांनी इथेही आपली मक्तेदारी स्थापन केलीच आणि तिला राजेशाही संरंजामशाही असे गोंडस नाव दिले. ह्याही मक्तेदारीबाबत वर्णवादी आणि वर्णवादी असे दोन प्रकारचे लोक होते. वर्णवादी सत्ता आनुवंशिक मानत होते, तर वर्णवादी सत्ता वेण्याचा अधिकार कुणालाही आहे, असे मानत होते, क्षेत्रावर सत्ता ठेवण्यासाठी अवकशीय स्तरीकरण, क्षेत्रियवादानेच अधिक कठोर केले. जमिनीवर रावणाऱ्यांना गुलाम वनवायचे किंवा त्यासाठी गुलाम शोधायचे हेही क्षेत्रियवादाचेच लक्षण. दासशूदांची गुलामगिरी ह्यांनीच ब्राह्मणांच्या मदतीने राबवून दाखवेली. कलेला धर्माश्रय देण्यावरोबरच राजाश्रय देण्याची क्षुप्ती ह्यांचीच. आध्यात्माबोवरच कलेत शृंगार ह्यांनीच आणला. त्यामुळे सौंदर्यवादाची सुरवात त्यांनीच केली. कामशास्य ह्यांच्यामुळेच फोफावले. शूद्रक, जयदेव, उमरखय्याम, विद्यापती, अमीर खुसरो, मीर, गालिब ही ह्यांच्याच व्यवस्थेची निर्मिती. मीरेसारखी राणी क्षत्रिय असून नाचते म्हणून ब्राह्मणाकरवी तिला माराणे हेच.

क्षेत्रियवादाला ब्राह्मणाचे तेज देणारा माणूस महंमद पैगंबर! बुद्ध, महावीर क्षत्रिय वर्गात जन्मले, पण राजे झाले नाहीत. जनक राजा असूनही क्षेत्रियवादी झाला नाही. येशू खिस्त राजा झाला नाही. राजा झाला तो महंमद पैगंबर! एका हातात तलवार व दुसऱ्या हातात आध्यात्म (धर्म नव्हे तो मोझेस, राम ह्यांनी घेतला) घेऊन हा वाहेर पडला आणि ह्या क्षत्रिय प्रेषिताने आतापर्यंतच स्वतःच्या ह्यातीत कधीच स्वतःचा प्रसार पाहू न शकलेल्या प्रेषितांची परंपराच खंडित केली. ह्याने नवा क्षेत्रिय धर्म स्थापन केला. कुठल्याही प्रेषिताने केला नाही असा रक्तपात ह्याने केला. त्याने अनेक लग्ने केली, प्रेमे केली. बुद्ध, महावीर, नविकेत, अष्टावक्र, पातंजली सर्वांनी ब्रह्मचर्य पालले. ह्याने ब्रह्मचर्य धुडकावून लावले. त्याने अहिंसा पाताळात गाडली. अपरिग्रह धुडकावून संपत्ती मिळवली. सर्वच्या सर्व वाढून टाकली. ह्याच्या ह्या वाढली आयुष्यामुळे हा राजकारणी होता की आध्यात्मिक होता अशी दाट शंका नंतरच्या लोकांत ह्याने निर्माण केली. आजही ह्याच्या विषयीचे संभ्रम फिटलेले नाहीत. इस्लाममुळे निर्माण झालेल्या सान्या गुंतागुंतीचे मूळ ह्याच्या आयुष्यात आहे. एकीकडे एकेश्वरवादाचा सर्वोच्च आविष्कार ह्याने केला, तर ईश्वराच्या मानवीकरणाचा सर्वोच्च आविष्कार ह्यानेच केला. जगातल्या सान्या अनुयायांना वांधव करण्याची ह्याची कामगिरी जणू जगातील सान्या मुस्लिमांनो एक व्हा हाच संदेश देणारी.

ह्याच्याच अनुयायांनी प्रथम प्लेटो ॲरिस्टोटल ह्यांना पुन्हा जिवंत केले आणि युरोपियन प्रबोधनाची पहाट झाली. ज्या गणराज्याला युरोपियन जवळ जवळ विसरून गेले होते ते गणराज्य ह्या प्लेटो, ॲरिस्टोटलच्या परंपरेतून जिवंत झाले. इस्त्यामच्या धडकमोर्चाने युरोपमध्ये राजे जागे झाले. मार्टिन ल्यूथरने क्षेत्रियवादाला वाट मोकळी केली. त्याआधीचा इंग्लंड, फ्रान्स, इटाली हल्लूहल्लू राष्ट्र म्हणून एकत्र यायला सुरवात झाली. क्षेत्रियवाद पूर्ण स्थिर झाला. ह्या क्षेत्रियवादांची मक्तेदारी विशिष्ट वर्गाकडेच होती. ह्याही मक्तेदारीवादाविरुद्ध सर्ववादी प्रवृत्तीचा उठाव होणे अटक होते. सर्ववादी आध्यात्म राजे लोकांना सोर्यीचे होते म्हणून त्यांनी त्या आध्यात्माला मदत केली. आता सर्ववादी सत्ता नव्याने निर्माण झालेल्या उत्पादकवर्गाला सोर्यीची होती म्हणून त्याने पाठिंदा दिला. जर्मन राजाने मार्टिन ल्यूथरला मदत केली, तर इंग्लंडमध्ये नव्याने उदयाला आलेल्या व्यापारीवगने लोकशाहीवाढांना मदत केली.

१२१५ चा मास कार्टा ते १६८८ चे विल ऑफ राइट्स असा हा शासकीय सर्ववादाचा विकास होता. सत्तेची संपूर्ण मक्तेदारी स्वतःकडे ठेवू इच्छिणाऱ्या राजा जॉनविरुद्ध प्रथम सरदार लोकांनी बंड केले. त्यानंतरही राजघराणे फारसे सुधारले नाही. उलट जेम्सच्या कारकिर्दीत ही मक्तेदारी वाढवण्याचाच प्रयत्न झाला. राजा चाल्सने इतका कठव्य गाठला की, पार्लमेंट विरुद्ध राजा असा संघर्ष होऊन ऑलिव्हर क्रॉमवेलने १६४९ साली प्रजासत्ताक आणले. पुन्हा एकदा राजेशाहीने उचल खाल्ली. दुसरा चालूस सतेवर आला. १६८९ मध्ये पार्लमेंटने खाल्या अर्थाने स्वतःची सत्ता आणली. नंतरही प्रजा आणि पार्लमेंट यांच्यात झागडा सुरु होताच १९१८ साली इंग्लंडने वियांना मतदानाचा हक्क दिला. इंग्लंडमधील मक्तेदारीवादाविरुद्धचा लढा हा क्रमाक्रमाने विकसित झाला. अमेरिकेने मात्र ह्यावाबतीत १७८३ साली स्वातंत्र्य मिळवून जगात प्रथमच घटनात्मक लोकशाही आणली. आधुनिक लोकशाहीची ही खरी सुरवात ह्यातून प्रेरणा घेऊन १७८९ साली फ्रेंच राज्यक्रांती झाली.

आध्यात्मिक सर्ववादानंतर राजकीय सर्ववादाने इतिहासात मौल्यवान कामगिरी केली. आध्यात्मिक सर्ववादात आध्यात्मिक उत्पादन साधने बळकावण्याचा प्रश्न आला नाही. राजकीय सर्ववादातही जगात सर्वसाधारण कल हा सम्यकवादाकडे होता आणि आहे. २० व्या शतकातही राजकीय मक्तेदारीविरुद्ध लढा चालूच आहे.

राजकीय सर्ववाद येण्यास ज्या वगाने मदत केली त्याच वर्गाचा विकास होऊ लागला. सृष्टी केंद्रित झानाने राजकीय सर्ववादाची सुरवात केली (व्हिनस हे पहिले प्रजासत्ताक व्यापार्यांनी स्थापन केले होते) पण झान तिथेच थांवले नाही. यंत्राच्या शोधांनी एक नवीनच प्रतिसृष्टी निर्माण करायला सुरवात केली आणि आता ही प्रतिसृष्टी आपल्या ताब्यात ठेवू इच्छिणाऱ्या नव्या मक्तेदारीवादी मंडळींचा उदय झाला. ह्या लोकांचे अत्याचार हे कुठल्याही मध्ययुगीन चर्चवाद किंवा नंतरच्या राजेशाहीपेक्षा कमी नव्हते. केवळ पानाचे दोन तुकडे आणि थोडे पाणी देऊन दहा दहा वर्षांच्या मुलापासून सतत वर्षांच्या म्हाताच्यापर्यंतची सर्व कामगार मंडळी सोळा सोळा तास राबवून घ्यायला ह्या मक्तेदारवाढांना काहीच वाटत नव्हते. ह्या कामगारांना ना धड कपडे होते ना धड निवारा. पशुपेक्षाही पशु होऊन आयुष्याची शिक्षा सोसत ही प्रजा जगत होती. हिंचा कवळव्या येणारे सर्ववादी विचारवंत जन्मणे अटक च होते. १०-१० वर्षांच्या पोरापोरीनी चावकाने फोदून काढणारा हा भांडवली मक्तेदारीवाद मोदूनच काढायला हवा ही जाणीच झाली. रॅवर्ट ओवनला सेंट सायमनला चालूस कुटीअरला आणि जे. एस. मीलला कार्ल मार्क्स जन्मला तो ह्या अनेकांच्या खांद्यावर.

भारतात तो आला वीरेंद्रनाथ चटोपाध्याय, मानवेंद्रनाथ रॉय, डॉ. खानखोजे, भूपेन्द्रनाथ दत्त, श्रीपाद डांगे वीरे प्रभुतीमार्फत साम्यवादी परिवर्तनवाद हा भारताच्या विसाव्या शतकाचा एक महत्वाचा भाग आहे. १९८४ तो कोसळ्ला. रशियात आणि १९९० नंतर त्याच्यापुढे अनेक प्रश्नचिन्हे निर्माण झाली आहेत. परिवर्तनवादाचा तो एक मोठा बुरूज होता. त्याच्या कोसळ्यामुळे मोठी पोकळी निर्माण झाली आहे. ही पोकळी भरून काढण्यासाठी चौथ्या नवतेला एक नवा परिवर्तनवाद मांडावा लागणार हे उघड आहे. साम्यवादाची वाताहात पूर्ण समजून न घेता एकविसाव्या शतकासाठी कोणताही नवा परिवर्तनवाद समजून घेता येणे अशक्य आहे.

साम्यवाद हा आर्थिक सर्ववादाचा समूहवादी आविष्कार आहे. ह्या समूहवादाने आध्यात्मिक आणि सतीय सर्ववादाचा इतिहास नीट समजून घेता

पेतला असता, तर कदाचित त्याने आपली मांडणी नीट समजून पेतली असती.

चौथ्या नवतेच्या आपीची जी साहित्यिक चळवळ आहे तिच्याचा हा साम्यवादाचा प्रचंड परिणाम असल्याने हा समाजवाद समजून घेणे अधिकच गरजेचे आहे. दितीप चित्रे, भाऊ पाष्ठेपासून नामदेव ढासाळापर्यंत सर्वचजण स्वतःला डावे म्हणून घेतात हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. दुसऱ्या नवतेतील मुक्तिबोध करंदीकरापासून वसंत डहाके, सदानंद रेगपर्यंत सर्वच डाव्यांशी नाते सांगतात हेही लक्षात घेणे गरजेचे आहे. मराठी साहित्यावरील डाव्यांचा हा प्रभाव लक्षात घेऊन आता मार्क्सकडे वलायला हक्कत नाही.

फिलोसॉफर्सी हे जग आतापर्यंत इंटरप्रिट केले आहे. प्रश्न आहे ते बदलण्याचा (Karl Marx : Selected writing in sociology & social philosophy ed. T. B. Bottomore R. M. Rubel. Hammondsworth penguin 1963 p. 67) मार्क्सचा हा वाक्यातून तो परिवर्तनासाठीच लिहितो आहे हे उघड आहे. आतापर्यंत फिलोसॉफर्सी जग बदलतेच नाही अशी काही समजूत मार्क्सची झाली होतो की काय अशी शंका घेते. महावीर, बुद्ध, महंमद ह्या आध्यात्मिक सर्ववादांनी ज्याने अमेरिकन राज्यक्रांतीला तात्त्विक आधार दिला तो धॉमस पेन ह्याने प्रत्यक्ष राज्यक्रांतीत भाग घेतला होता. नंतर राजकीय सर्ववादांनी कधीच जग इंटरप्रिट केलेले नाही, तर हे जग बदलण्याचाही प्रयत्न केला आहे. गांधी, आंबेडकर ही अलीकडील उदाहरणे ह्या वाक्याचा समाचार एवढ्यासाठीच की अशा विधानामुळे जणू मार्क्स हाच परिवर्तनाचा पहिला प्रेषित असा ज्वर काहीना चढतो. तो चढून नये म्हणून ही टीका. खुद साम्यवादाचा पहिला प्रयोग ज्यावेळी मार्क्स जन्मलाही नव्हता त्यावेळी १८१४ साली रॉवर्ट ओवेनने एका फॅक्टरीसंदर्भात केला होता तोही स्वव्लावर. रॉवर्ट ओवेन हा साम्यवाद सांगून थांबला नव्हता, तर तसा कारखाना त्याने यशस्वीपणे चालवून दाखवला होता (स्थळ : न्यूलानाकं इंग्लंड).

कालं मार्क्सच्या काळात चिन्हसृष्टीचा पसारा फार फार मर्यादित होता. त्यामुळे त्याने त्याचा फारसा विचार केला नाही, पण त्याच्या काळातील प्रतिसृष्टीचा सर्वक्षम विचार त्याने केला. कुठल्याही आयडियॉलॉजीप्रामाणे साम्यवादी सृष्टी, प्रतिसृष्टी ह्यांचा विचार करतो. मनुष्याचा विचार करतो. इतिहास वर्तमान आणि भवित्वाचा विचार करतो. आपणही मार्क्स ह्याच संदर्भात तपासायला हक्कत नाही.

सृष्टी ही अनंत मितिकांनी वनलेली असते. हरण, गाय, झाड, मनुष्य वरै मनुष्य हार्ही एकमितीक असतो. मार्क्स सृष्टीला जडलूपात पाहतो आणि जडानून चैतन्य निर्माण झाले असे चारकाप्रमाणे मानतो. त्यामुळे त्याच्या दृष्टीने मनुष्य म्हणजे जडाचा आविष्कार ठरतो. मात्र माणसात ह्या जडानून उल्कात झालेल्या चैतन्याचा सर्वोत्कृष्ट आविष्कार आहे असे तो मानतो.

माणसाला निसर्गाचा अंश आत्मसात करूनच जगावे लागते. त्यामुळे तो निसर्गाला ह्या सृष्टीला माणसाची inorganic body मानतो. थोडक्यात, आधुनिकतावादांची 'मानवकेन्द्रित' दृष्टी तो स्वीकारतो आणि निसर्ग ही माणसाने ताव्यात ठेवण्याची गोष्ट वनते. आजच्या पर्यावरणवादांना ही गोष्ट रुचणे कठीण आहे, पण मार्क्सच्या काळात पर्यावरणाचा प्रश्न महत्वाचा झाला नव्हता हे लक्षात घ्या, असे मार्क्सवादी म्हणतील; पण इथे एक गोष्टी सांगायला हवी ती म्हणजे पर्यावरणाचा प्रश्नच मुळी निसर्गाला माणसाची inorganic body मानण्यातून निर्माण

झाला आहे. झातील inorganic हा शब्द महत्वाचा. माणसांनी इतराचे जे सेंट्रियल्व आहे तेच इथे नाकाराते जाते आणि मग प्राणी केरळ यंत्रे बनतात. त्यामुळे मार्क्सचा निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोंप्र स्वीकारात येत नाही.

मार्क्स मग माणसाकडे कसा पाहतो? माणूस हा उत्पादन साधने निर्माण करणारा व श्रम करणारा प्राणी आहे हीही व्याख्या स्वीकारता येत नाही. कारण वाघ शिकार करतो तेव्हा श्रम करतो. चिंपाङ्गी काठी हत्यारा म्हणून वापरू शकते. स्वतःच्या तृष्णापूर्तीसाठी प्राणी जी शारीरिक क्रिया करता तिला श्रम म्हणायचे नाकारायचे असेल तर काय करता येईल? मार्क्स म्हणतो की, माणूस केरळ कष्ट करत नाही, तर तो कष्टानुन त्याचा गरजेपेशा अधिक उत्पादन करतो. म्हणजे स्वतःच्या गरजेपलीकडे जाऊ स्वतःच्या गरजेपेशा मानवाने केलेले अधिक कष्ट म्हणजे श्रम असे म्हणत येईल. हे जे अधिक उत्पादन तो करतो तो ते साठवतो. त्यांचा योजनाकडे रितीने वापर करतो. ह्यातूनच संस्कृती विकसित होते. थोडक्यात, सृष्टी ही माणसाची इनआर्गेनिक बॉडी तिला आत्मसात करण्यासाठी माणूस उत्पादनसाधने तयार करतो आणि ह्या साधनांच्या साहाय्याने तो उत्पादन करून केरळ स्वतःची तत्कालिक गरज भागवत नाही, तर अतिरिक्त उत्पादन योजनापूर्वक करून तो व्यक्तिमत्वाचा व संस्कृतीचा विकास करतो. थोडक्यात, सृष्टी आत्मसात करण्यासाठी प्रतिसृष्टी तयार करतो, ही प्रतिसृष्टी उत्पादन साधनांनी आणि ह्या उत्पादन साधनांनी तयार केलेल्या उत्पादनांनी गजबजलेली असते.

मार्क्स मग ह्यानंतर अधिक पुढे जातो. ह्या उत्पादन साधनामुळे जी उत्पादनसंरचना अस्तित्वात येते तिला तो समाजाचे इन्फ्रास्ट्रक्चर म्हणते आणि मग राजकारण, कायदा, कला, विचारप्रणाली, ज्ञान ह्यांच्या पद्धतीचे सुपरस्ट्रक्चरवर ह्या इन्फ्रास्ट्रक्चरवर उभे राहते असे सांगतो आणि मग पुढे जाऊन तो म्हणतो की, उत्पादनसंबंध हेच सामाजिक संवंधानांना जन्म देतात. The mode of production of material life, conditions the general process of social, political and intellectual life. It is not the consciousness of men that determines their existence but on the contrary their social existence that determines their consciousness. थोडक्यात, माणसाची जाणोव सामाजिक, राजकीय, बौद्धिक संरचना नियंत्रित करतात.

ह्या सर्व विवेचनात सृष्टी ही inorganic body आहे. त्यामुळे तिला दुख्यम स्थान आहे. (मानवाच्या संदर्भात) हे सर्व विवेचन प्रतिसृष्टीकंद्रित आहे हे उघड आहे. त्यामुळे च मार्क्स ह्या प्रतिसृष्टीचा मागोवा घेत आदिम उत्पादनसाधनांकडे जातो आणि मग त्याला हत्यारे आढळतात आणि माणूस हा हत्यार वापरणारा प्राणी आहे ही वेजागिन फैकलीनची व्याख्या तो स्वीकारतो. प्रश्न असा आहे की, माणूस श्रम करतो आणि त्याने केलेल्या अतिरिक्त उत्पादनाने संस्कृती विकास पावते. ह्या गृहीत तत्त्वात माणूस प्रथम स्वतःच्या गरजेइतके उत्पादन करतो आणि ते उपभोगून नाहीसे होते. जे अतिरिक्त उत्पादन होते त्याचे काय होते? खरोखरव त्याच्यामुळे संस्कृती निर्माण होते का? माझ्या मते जे अतिरिक्त उत्पादन होते ते एकतर नासून नष्ट होते किंवा कालांतराने त्याचा उपभोग घेतला जातोच म्हणजे शेवटी त्या उत्पादनाचे सेवन अटल्यच. मग जे उत्पादन स्वतःच्या इतिकां नाही ते कसे संस्कृती निर्माण करणार? वस्तुस्थिती अशी आहे की, मार्क्सने इथे एक महत्वाचा प्रश्न जो त्याला जाणवला उपस्थित केलेलाच नाही ते म्हणजे उत्पादनसाधने ही उत्पादने नव्हेत काय? ही उत्पादने असतील, तर ती कशी तयार होतात? ह्या प्रश्नाचे उत्तर आहे

उत्पादनसाधने ही १) अनुभव २) ज्ञान ३) सूजन ४) उत्पादन हा प्रक्रियेतून जातात. मनुष्य सृष्टी अनुभवतो. पण सृष्टी अनुभवून चालत नाही, तर तिथे निवडही करणे त्याला भाग असते. दगड आणि फळ हायापेकी काय खायला हवे हे त्याला निवडावेच लागते ह्यासाठी दगड हा दगड व फळ हे फळ हे ज्ञान व्हावे लागते. म्हणजेच अनुभवानंतर ज्ञान येते. मग तो फळ ही केंटेगी वेगळी काढायला शिकतो, पण फळे अनेकदा वरच असते किंवा फळे मिळत नाही. मग शिकारीचा प्रश्न येतो किंवा फळ मिळवण्यासाठी तो हत्यार शोधतो, काठी शोधतो. इथे काठीचा हत्यार म्हणून तो वापर करतो हे काठीचे हत्यार त्याचे सूजन असते. मग तो केवळही किंतीही काठ्या निर्माण करू शकतो हे उत्पादन असते.

माणूस हा उत्पादनापाशी थांबत नाही तो त्याच्या सहकाऱ्यालाही काठी हत्यार म्हणून कशी वापरायची ते शिकवतो. इथे चिन्हाचा जन्म होतो, पण तो सहकाऱ्यापाशी थांबत नाही, तर आपल्या पुढच्या पिढीला तो हे काठी हत्यार म्हणून कसे वापरायचे ते संक्रमित करतो. त्याने निर्माण केलेले काठी हे उत्पादनसाधन त्याच्याबरोबरच त्याने किंतीही अतिरिक्त उत्पादन म्हणून अतिरिक्त काठ्या निर्माण केले तरी संपते. पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचते हे त्याचे ज्ञान. त्याचा अनुभव. ह्याला मी Semiotic gene म्हणेन असे अनेक Semiotic gene आणि Codes ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होतात आणि त्यातून संस्कृती घडते. थोडक्यात, उत्पादन नव्हे अनुभव, ज्ञान व सूजन ही मूळ इन्फ्रास्ट्रक्चर्स असतात आणि त्यांच्या पायावर उत्पादन (Production), नियमन (leg laes), सत्ता (power), विवरण वगैरे सुपरस्ट्रॉक्चर्स उभारली जातात. माणसाचे विशेषतः आजच्या माणसाचे खेर वैशिष्ट्य तो Semiotic animal चिन्हाचे प्राणी असण्यातच आहे. मी अशी व्यापक व्याख्या करू शकेन. पण मला उत्पादनाचा किंवा सृष्टीचा उपहास करायचा नाहीये. सृष्टी, प्रतिसृष्टी, चिन्हसृष्टी आणि विश्व ह्या सान्यांचाच मानवी जीवनात स्थान आहे असे मी मानतो.

माणसाला ही टिकवण्याची आणि संवर्धित करण्याची प्रेरणा समाजातून मिळते का? माझे ह्या प्रश्नाचे उत्तर नाही, असे आहे. मुळातच टिकवण्याची तृष्णा असते आणि त्याचवरोबर काम हीही तृष्णा असते. काम ह्या तृष्णेमुळे तो आपले जीन्स पुढच्या पिढीला देतो. थोडक्यात ज्ञान, अनुभव, सूजन, उत्पादन, वितरण वगैरे सर्व गोष्टीच्या मुलाशी त्यांच्या मितीक म्हणून असलेल्या तृष्णा असतात (तृष्णाविषयीचे सविस्तर विवेचन माझ्या टीकाहरण ह्या ग्रंथात वाचा) ह्या तृष्णाच पुढच्या पिढीला ह्या गोष्टी द्यायला त्याला प्रवृत्त करतात. माणूस हा केवळ संघर्ष करीत नाही, तर सहकार्यातील करतो. समायोजन ह्या तृष्णेतून तो ह्या गोष्टी द्वारानं देतो.

माणसाच्या तृष्णा ह्या त्यांच्या सत्याचा अपरिहार्य भाग असते (सत = आहे, असें) पण हे सत केवळ असत नाही. तेच चित्त असते आणि तेच आनंद असते. सत माणसात शरीर, चित्त, जाणीव आणि आनंद, भावचूपात असते. सत भूक निर्माण करते. माणूस फळापाशी येतो; दगडापाशी यंतो. भाव त्याला त्यांचा अनुभव घेऊ देतो आणि जाणीव त्याला दोघातून काय निवडायचे ते सांगते आणि मग संपूर्ण कृती घडते.

माणसाची जाणीव माणसांच्या तृष्णा त्याला ज्ञान, सूजन, उत्पादन वगैरे स्ट्रॉक्चर्स निर्माण करायला भाग पाडतात. माणसाची जाणीव त्यांना नियंत्रित करते. माणसाचा Semiotic चिन्हीय संच वाढत जातो तसा, तसा मानव त्यांना आत्मसात करण्यासाठी अधिक शिक्षण घेऊ लागतो आणि मग माणसाची जाणीव आणि ही स्ट्रॉक्चर्स एकमोकावर परिणाम

करायला लागतात. मात्र, कोणत्याही अथवे माणूस हा त्यांचा संपूर्ण गुलाम बनत नाही. मक्तेदावावाद हा स्ट्रॉक्चर्सवर स्वतःचेच नियंत्रण ठेवू इच्छितो हाती त्यांच्या जाणीवेचाच आविष्कार असतो. त्यांच्या तृष्णाच्याच परिणाम असतो आणि ह्या मनतेदावावादाला जे शरण जातात तेही त्यांच्या तृष्णांनाच वढी पद्धत. (विशेषतः माणूस बंड करत नाही. कारण त्याला बंड केले, तर आपण जागार नाही, टिकणार नाही किंवा काहीतीरी गमावू असे वाटत असते आणि त्याला असे भय वाटणे हेही टिकण्याच्या किंवा स्वतः जवळ जे काही आहे ते टिकवण्याच्या तुष्णेमुळेच घडते.)

माणूस हा सामाजिक प्राणी अमूर त्याची सारी सामाजिकता आर्थिक संरचना नियत करते हे मावर्सचे आद्यात्रमेय होते. त्याआधारे मावर्स भांडवलशाहीचे जे चित्रण करतो ते त्याचे वैचारिक इतिहासाला संवर्तेच्या योगदान आहे. मावर्स ज्या काळात लिहित होता त्याकाळात भांडवलशाहीची जी संरचना होती त्याआधारे त्याने निकर्त्य काढले आणि मग धर्म, राज्य, कला हांची भांडवलशाहीच्या संदर्भात तपासणी केली.

कुठल्याही विचारावंताला माणसाचा विचार करणे भाग असते. तसा विचार मावर्समेनी केला. मात्र माणूस हा समाजाचा भाग आहे हे त्याचे गृहीत तत्व होते. त्यामुळे मावर्सचा विचार करताना आपण प्रथम भांडवलशाही आणि मग ह्या भांडवलशाहीचा मुख्य कणा जो कामगार त्याचा विचार आपण करू.

मावर्सच्या सांच्या विचारांचे बारकाईने परिशीलन केले, तर त्याच्या सांच्या विचाराचा कणा एक गोष्ट आहे हे जाणवते. ती म्हणजे 'श्रम' मावर्सवादाला मला जर दुसरे नाव कुणी द्यायला सांगितले, तर मी नाव देईन 'श्रमवाद'. निसर्ग जाणण्यासाठी, ताव्यात ठेवण्यासाठी, रुपांतरित करण्यासाठी मानवाने केलेले कष्ट म्हणजे 'श्रम' अशी मी श्रमाची व्याख्या करेन आणि मग मावर्सच्या श्रमाकडे वळेन, पण मावर्सकडे वळण्याआधी मी श्रमाच्या व्याख्येनंतर श्रमाच्या प्रकाराकडे वळेन. मावर्सवाद कुठे चुकला हे कळायचे असेल, तर हे प्रकार समजून घेणे हे फार गरजेचे आहे.

श्रम ही माणसाच्या जगण्याची आद्य अट आहे. त्याशिवाय माणूस जगू शकत नाही. माणसाला खालील प्रकारचे श्रम करावे लागतात.

१) अनुभवात्मक श्रम : कुठल्याही गोष्टीचा (निसर्गाचा, प्रतिसृष्टीचा, चिन्हसृष्टीचा) अनुभव घ्यायचा असेल, तर माणसाला त्या गोष्टीपर्यंत पोहचावे लागते आणि स्वतःला संपूर्ण खुले व्हावे लागते त्यासाठी त्याला जे कष्ट करावे लागतात त्यांना अनुभवात्मक श्रम म्हणते.

२) ज्ञानात्मक श्रम : कुठल्याही गोष्टीला (मितीक, घटना, संबंध वगैरे) तिच्या रचनेला संबंधांना समजून घेण्यासाठी माणसाला जे श्रम करावे लागतात त्यांना ज्ञानात्मक श्रम म्हणतात.

३) संपादनात्मक श्रम : कुठलीही गोष्ट संपादन करण्यासाठी त्याला जे कष्ट करावे लागतात त्यांना संपादनात्मक श्रम म्हणतात. (possessive labour)

४) संरक्षणात्मक श्रम : कुठल्याही गोष्टीचे रक्षण करण्यासाठी (दुसऱ्यापासून) माणसाला जे कष्ट करावे लागतात त्यांना संरक्षणात्मक श्रम म्हणतात.

५) जतनात्मक श्रम : कुठल्याही गोष्टीचे जतन करण्यासाठी माणसाला जे कष्ट करावे लागतात त्यांना जतनात्मक श्रम म्हणतात.

६) त्याच पर्तीवर वहन करण्यासाठी ७) वहनात्मक श्रम, दलणवळणात्मक श्रम, संघटनासाठी ८) संघटनात्मक श्रम, वितरणात्मक श्रम, नियमन करण्यासाठी ९) वितरणात्मक श्रम, नियमन करण्यासाठी १०) वितरणात्मक श्रम, नियमन करण्यासाठी

१२) नियमनात्मक श्रम, संगोपन करण्यासाठी ११) संगोपनात्मक श्रम हे कावेच लागतात.

हा सर्वांत महत्त्वाचे असतात १४) सुजनात्मक श्रम. हा श्रमामुळे माणूस नवीन ज्ञान, नवीन वस्तु, नवीन नियम, नवी संरचना शोधतो किंवा तयार करतो आणि मग अर्धांतच मार्क्सला महत्त्वाचे वाटणारे १५) उत्पादनात्मक श्रम जे सुजन झालेल्या वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी केले जातात.

समाजाचा सारा डोलारा हा पंधन्या प्रकारांच्या श्रमावर चालत असतो. विश्व अनुभवणे अथवा निसर्ग जाणणे, अनुभवणे, रूपांतरित करणे वारै कैक कृती सृष्टी (निसर्ग) संदर्भात करण्यासाठी हे श्रम कावेच लागतात.

मार्क्सचे मानवजातीला मिळालेले सर्वांत मोठे वैचारिक योगदान हे आहे की, त्याने प्रथम श्रमाचा गांभीर्याने विचार केला आणि मार्क्सने मानवजातीला दिलेला सर्वांत मोठा शाष्ट्र हा आहे की, त्याने उत्पादनात्मक श्रमाला प्रचंड अतिप्रचंड प्रमाणावाहेर महत्त्व दिले.

मार्क्सने आणखी एका गोष्टीकडे जितके लक्ष घायला हवे होते तितके दिले नाही ते म्हणजे हा सान्या श्रमासाठी पदुतशीर शिक्षण द्यावे लागते. शिक्षण देण्यासाठी आणि शिक्षण घेण्यासाठी करावे लागणारे श्रम हे १६) शिक्षणात्मक श्रम होय. माणसाच्या ज्या काही मूलभूत तृष्णा आहेत त्यात आराम हीही एक महत्त्वाची तृष्णा आहे. कमीत कमी श्रमात जास्तीत जास्त कार्यभाग साधणे ही त्यामुळेच मानवाची एक प्रवृत्ती असते. मार्क्सने माणसांच्या हा तृष्णांचा विचारच केला नाही. त्यामुळे आराम करण्याची तृष्णा हया सान्या श्रमांना गिळू शकते हे त्याच्या लक्षात आले नाही. वस्तुस्थिती अशी आहे की, हा जगात साम्यवाद हा फक्त जगातल्या सान्या माणसांच्या तृष्णांचा अंत झाला तरच शक्य आहे आणि हा तृष्णाचा अंत घडवून आणण्याचा मार्ग आध्यात्म्याच्या घरातूनच निघतो. मार्क्स हा आध्यात्म्याच्या विरोधातच होता; किंवहुना लोकायताप्रमाणेच विश्वानुभव नावाची काही गोष्ट असेल ह्यावरच त्याचा विश्वास नव्हता. त्यामुळे त्याच्या अनुयायांनी लाखो प्रयत्न केले. तरी साम्यवाद यशस्वी होणे शक्यात नव्हते आणि नाही. जर मार्क्सला यशस्वी करायचे असेल, तर मार्क्सच्याच परिभाषेत सांगायचे, तर त्याने जसा हेगेल पायावर उभा केला तसा मार्क्सला आध्यात्मात उभा कशायला हवा. मार्क्सवादांची ह्याला तयारी आहे काय? समजा, मार्क्सवादांची नसली तरी चौथ्या नवतेने ही तयारी करायला हवी. अर्थात मार्क्सला आध्यात्मात उभे केले तर मार्क्स मार्क्स राहात नाही आणि साम्यवाद साम्यवांद राहात नाही हे खेर, पण त्यानंतर जे राहाते तेच नव्या जगाला बदलू शकते, घडवू शकते. मी तोच प्रयत्न करत आहे.

मार्क्सचे मूलभूत तत्त्व आहे जडवाद किंवा भौतिकीवाद मार्क्सच्या मते हे जग जड आहे आणि लोकायताद्याप्रमाणे तो हा जडातून चैतन्याची निर्मिती होते असे मानतो. त्यामुळेच त्याच्या मते भांडवलशाही हीही जडाचाच आविष्कार आहे.

मार्क्सचे हे जे गृहीत तत्त्व आहे तेच मुक्तात चुकीचे आहे. आधुनिक विज्ञानाने सिद्ध केले आहे की, जडबव्य (matter) आणि ऊर्जा (Energy) हे एकमेकांत रूपांतरित होतात. त्यामुळे जड आणि चैतन्य हा दोन वेगळ्या कॅटेगरीज आज कालवाह्य वाटतात. जे जड आहे ते केव्हाही चैतन्य होऊ शकते आणि जे चैतन्य आहे ते केव्हाही जड होऊ शकते. व्यवहारातील ढोबळ उदाहरण द्यायचे, तर माणूस मरतो तेव्हा त्याचा देह जड होतो, त्याच्यात काहीही चैतन्य राहात नाही (ढोबळ

पातळीवर) तर गर्भशयात जेव्हा प्रथम स्त्री-पुरुषांचे बीज ॥कत्र मंते आहे नंतर ते आईच्या गर्भशयात आईने घेतलेले जड स्वतःत सामान्य वाढते. (ढोबळ पातळीवर-खेरे तर हे द्वैत चुकीचे आहे, तर समजण्यासाठी हे उदाहरण आहे) इथे ढोबळ मानाने मृत्यू म्हणजे घेतल्यावै जडात रूपांतर आहे, तर जन्मावाढ म्हणजे जडाचे चैतन्यात रूपांतर आहे. ह्यासंदर्भात अधिक योग्य उदाहरण मोक्षाचे किंवा विश्वानुभवाचे आहे. विश्वानुभवात खेरे तर सर्व जडाचे ऊर्जेत रूपांतर होते. चैतन्याचा रसायीत अनुभव काहीना कधी ना कधी स्पर्श करून जातो, तर बहुतेकजण त्याला वंचित असतात. संपूर्ण शरीरच चैतन्य होणे म्हणजे विश्वानुभव घेणे होय. (मी इथे हेगेलला पुन्हा मांडतोय असे समजून नक्क हेगेल जे काही म्हणतो आहे ती शुक्र वौदिक चर्चा आहे हा गृहस्थान एकदासुद्धा हा चैतन्याचा अनुभव आला आहे असे त्याचा लिखाणावरून वाट नाही.)

मार्क्सच्या मते हे जे भौतिक आहे ते आदिअंत नसलेले असे आहे. हा भौतिकाचा माणूस हाही भाग आहे. भौतिकात सजीव व निर्जीव असे दोन प्रकारे आहेत. हा भौतिकाचाच एक गुणधर्म म्हणजे जारीव व माणसात उल्कांतीने अधिक उन्नत झाली हा जाणिवेचे अधिक परिणाम रूप म्हणजे माणसाची विचार शक्ती. माणसाचा मेंदूचा जो व्यापार चालते त्यातून जारीव निर्माण होते. मेंदू हा भौतिकच आहे. विचार हा त्या भौतिक मेंदूचा गुणधर्म आहे.

माणसाच्या भोवताली निसर्ग असतो आणि माणसाचा जीवनाश त्याचा संबंध असतो. भौतिकात सतत बदल घडत असतात. दर क्षणात भौतिक, निसर्ग किंवा माणूससुद्धा बदलत असतो. कधी हे बदल आकलनात येतात, कधी येत नाहीत. मात्र, हा बदलांची मीमांसा करत येते. कारण परिणाम आणि परस्पर परिणाम हांच्या साहाय्याने हे करत येते. निसर्गाच्या हा घडामोडीतून काही नियम शोधून काढता येतात. निसर्ग हा अनेक पदार्थांनी बनलेला असतो. प्रत्येक पदार्थाला विशिष्ट गुणधर्म असंतात आणि व्याप्तीही असते. गुणधर्म हे नेहमी कुठल्या तो पदार्थाचे असंतात. ह्या गुणधर्मांच्या ज्ञानामुळे मनुष्य विविध पदार्थ उपयोगास आणू शकतो. गुणधर्मातील बदलामुळे पदार्थांची व्यापार बदलते. व्याप्ती बदलली की, पदार्थाचे गुणधर्म निश्चितच बदलतात, असे तो सांगतो. प्रत्येक वस्तूत व प्रक्रियेत परस्पर विरोधी गुण असंतात ते एकमेकांशी संबंधित राहून परस्परावर मात करण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्यातूनच त्यांचा विकास होतो. गुणधर्म आणि व्याप्ती एकमेकांक परिणाम करत. काही वेळा नवीनच गुणधर्म निर्माण करतात. निसर्गात परस्परविरोध आढळतो. ह्या परस्परविरोधात संघर्ष होतो आणि त्यातून विकास होतो.

निसर्गात जे घडते तेच समाजात घडते. समाजातही परस्परविरोध आढळतो आणि हा परस्पर विरोध तीव्र असेल, तर संघर्ष अटल असतो. शोषक-शोषित, भांडवलदार-कामगारवर्ग, जपीनदार-कुळे हांच्या परस्परविरोध तीव्र असतो; म्हणूनच दोहोत संघर्ष असतो. निसर्ग सतत बदलतो. त्यामुळे त्याच्यात जन्म, वाढ, मृत्यू होतो. समाजव्यवस्था जन्मते, वाढते आणि मरते. निसर्ग कुणाच्या मृत्यूपाशी थांबत नाही. ए मेला तरी दुसरा जन्मतो. समाजव्यवस्थाही मेल्यानंतर दुसरी समाजव्यवस्था जन्मतो. समाज नष्ट होत नाही, पण समाजव्यवस्था नष्ट होतात, जन्मतात समाज व्यवस्थांनीही सर्वांविल आँफ द फीटेस्ट हेच लागू होते. त्यामुळे त्याच्यात जे टिकण्यासाठी आवश्यक असते ते टिकून राहते. वाकी नष्ट होत जाते. जे आवश्यक आहे ते टिकवत व सतत बदलत समाज ते

ज्ञात राहातो. मात्र समाजाला मागे वळता येत नाही. तो पुढे पुढेच ज्ञात राहातो.

ह्या सगळ्या घटनाचक्रात माणूस हा इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा होतो. कारण तो केवळ इतर प्राण्यांप्रमाणे, निसर्गाप्रमाणे स्वतःला बदलून थांबत नाही, तर खुद निसर्गालाच तो बदलतो. हा बदल त्याला शक्य होतो. कारण मनुष्य श्रम करतो.

मावर्सचे हे सगळे विवेचन नीट पाहिले की, त्याला हे तत्कालीन उल्कांतिवादी जीवशासातून स्फुरले आहे हे सप्ट होते. ह्यामध्ये मनुष्य ही एक स्पेसीज आहे. डॉयनांसर ह्या स्पेसीजपासून एखादा डॉयनांसर वेगळा काढता येत नाही. डॉयनांसर हा स्पेसीजचा भाग असतो तसाच मनुष्य हा स्पेसीज आहे. तिला मावर्स मनुष्य ज्ञात म्हणतो आणि एखाद दुसरा मनुष्य ह्या मनुष्य जातीपासून वेगळा काढता येत नाही, असे गृहीत घरतो.

ह्या स्पेसीजला अर्थात जगायचे असते. प्रत्येक स्पेसीजला स्वतःचे गुणधर्म असतात. तसा मानव ह्या स्पेसीजला गुणधर्म आहेत. हे गुणधर्म कोणते पहिला त्याची जाणीव ही इतर स्पेसीजपेक्षा उत्तम आहे. त्यामुळे तो निसर्गाला शरण जात नाही, तर निसर्गाला संघर्ष करून मात करायचा प्रयत्न करतो. दुसरा त्यासाठी तो आवश्यक ते श्रम करू शकतो.

निसर्गात जगताना काही स्पेसीजना स्वतःचे आकारमान (व्याप्ती) बदलून ध्यावे लागतात. त्यामुळे त्यांच्यात म्हुटेशन होऊन गुणधर्मातील बदल होतात, तर काहीवेळा जगण्यासाठी त्या स्पेसीजमध्ये नवा गुणधर्म निर्माण होणे ही गरज असते, अन्यथा त्यामुळे मृत्यु होण्याचा संभव असतो. त्यामुळे ती स्पेसीज स्वतःत गुणधर्माचा बदल घडवते. पण त्याचबोरबर तिचा आकार बदलतो. आता त्या स्पेसीजमध्ये हा आकार बदलला की, मग तिसराच गुणधर्म निर्माण होतो.

स्पेसीजला जगण्यासाठी संघर्ष अटल्च असतो, पण स्पेसीजला हा जो संघर्ष करावा लागतो त्यातूनच तिचा विकास होतो. ह्या संघर्षामुळे ती स्पेसीज टिकून राहाते. स्पेसीजचे सदस्य जन्मतात, वाढतात, मरतात; पण स्पेसीज स्वतःत न नवे नवे बदल घडवून टिकून राहाते. ती केवळ टिकत नाही, तर पुढे पुढे जात राहाते. वानरसदृश मानवापासून आजचा मानव तयार होऊ शकतो, पण आजच्या मानवापासून पुन्हा एकदा पुराना वानरसदृश मानव तयार होत नाही. स्पेसीजच्या डेस्ट्रिनीपासून स्पेसीजचा सदस्य किंवा त्याची डेस्टीनी वेगळी असत नाही. बाहेरचा निसर्ग स्पेसीजला घडवत राहातो. बदल करायला भाग पाडतो. स्पेसीज स्वतःचा विकास करत राहाते. काहीवेळा स्पेसीजमध्येच परस्परविरोधी गुणधर्माचे जीन्स असू शकतात. त्यांच्यात संघर्ष होऊन एक तिसराच जीव तयार होतो.

ज्या डार्विनचा हंगाला घेत मावर्सने त्याचे सिद्धांतन केले (ज्यामुळे ऐंगल्सने श्रद्धांजली वाहताना त्याला समाजशास्त्राचा डार्विन असे म्हटले) त्याच डार्विनपासून प्रेरणा घेत आज जीवशास्त्राने जनेटिक्स नावाची स्वतंत्र शास्त्रशास्त्रा उघडण्याइतपत प्रगती केली आहे. त्यामुळे ह्या जनेटिक्सच्या प्रकाशात मावर्सला पाहू.

निसर्गांकडे आपण नजर टाकली, तर निसर्गात आपणाला तीन गोप्यी दिसतात.

१) समायोजन (adaptation)

२) परस्परसाहचार्य (interdependence)

३) संघर्ष (Struggle)

उदा. इंलंडमध्यांच्या औद्योगिक क्रांतिनंतर जेव्हा भिंती काळ्या झाल्या तेव्हा एका फुलपाखराच्या जातीने स्वतःचा रंगाही करडा करून घेतला.

जेणेकरून ते दिसणार नाही हे समायोजन आहे.

निसर्गात एक परस्परसाहचार्यही दिसते. म्हणजे प्राणी ऑक्सिजन घेतात आणि कार्बन-डाय-ऑक्साईड सोडतात, तर वनस्पती प्राणवायू सोडतात आणि कार्बन-डाय-ऑक्साईड घेतात. त्यांच्यातल्या परस्परसाहचार्यने दोषेही जगतात आणि हे साहचार्य करोडो वर्षे चालू आहे (पार्सर्स म्हणतो अशी साहचार्य तत्कालिक असतात. त्यामुळे वर्गसंघर्ष अटल्च असतो.)

अनेकदा निसर्गात पुरवठा इतका मर्यादित असतो की, दोन जीव एकाच गोट्टीसाठी संघर्ष करतात, अन्यथा एक वाय दुसऱ्या वाघाने केलेल्या शिकारीला स्पर्शमुद्दा करत नाही.

थोडक्यात, निसर्गात ह्या तिन्ही प्रक्रिया अस्तित्वात आहेत.

समायोजन म्हणजे भोवतालच्या परिस्थितीशी केलेली तडजोड असते आणि स्पेसीजमध्ये ही समायोजन करण्याची वृत्ती प्रवळ असते. जीव गमावण्यापेक्षा जीवन तडजोड करून टिकवणे हे त्याला गरजेचे असते.

दोन परस्परविरुद्ध क्रियादेखील एकमेकाला पूरक ठरू शकतात. अगदी मूलद्रव्याचे ऐणू एकमेकाला इलेक्ट्रॉन वापायला देत असतात; म्हणजे साहचार्य हे नैसर्गिकच असते.

जेव्हा काहीच पर्याय उरत नाही तेव्हाच संघर्षाचा मार्ग अवलंबला जातो.

आता आपण जनेटिक्सकडे येऊ. माणसाचे जीन गायीच्या जीनपासून वेगळे असतात हे निर्विवाद सत्य. त्यामुळे मनुष्य जातीचा म्हणून एक जीव आहे हे नक्की, पण त्याचबोरबर हेही तितकेच खोरे की, प्रत्येक मनुष्याचा जीन DNA दुसऱ्याच्या जीनपेक्षा DNA पेक्षा वेगळा असतो. हा वेगळेपणा इतका की मुलाच्या DNA वरून वाप शोधून काढणे आता शक्य झाले आहे. म्हणजेच मनुष्य केवळ सामाजिक प्राणी नसतो, तर त्याला स्वतःचे स्वायत असे जनेटिक कोड असते; तेव्हा माणूस हा व्यक्ती म्हणून अस्तित्वात असतोच. आणि आता जनेटीक्समधला मावर्सवायांना न आवडणारा शोध म्हणजे माणसाच्या जनेटीक स्ट्रक्चरमध्ये चक्क एक जीन स्वार्थ ह्या गुणधर्माचेच प्रतिनिधीत्व करतो. माणूस हा मूळचा चांगलाच असतो, असे गृहीत धरणाच्या मावर्सला हा जीन ठाऊक नव्हता; पण आता तो मावर्सवायांना ठाऊक झाला, तर ते हा जीन पेलणार आहेत का?

मावर्सने त्याच्या आधीच्या ज्या भौतिकवायांची खरडपट्टी काढली ते तत्कालीन न्यूट्रनीयन भौतिकशास्त्र व जीवसायनशास्त्राचे बळी होते. कार्ल मावर्सने नवीन आलेल्या डार्विनवादाला सामावून घेऊन स्वतःत बदल घडवून नवे समाजशास्त्र घडवले. आता नवीन जनेटीक्स आणि विज्ञानाच्या प्रकाशात मावर्सवायांची जुने समाजशास्त्र व अर्थशास्त्र टाकून नवे स्वीकारणार आहेत का?

मावर्सचा भौतिकवाद तपासल्यानंतर त्याच्या ऐतिहासिक, भौतिकवादाकडे यायला काहीच हरकत नसावी. मी मागे म्हटल्याप्रमाणे प्रत्येक विचारप्रणाली भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्य यांची तपासणी करते. मावर्सवाद ह्याला अपवाद नाही.

Men make their own history, but they do not make it just as they please! They do not make it under circumstances chosen by themselves, but under circumstance directly found, given and transmitted from the past. The tradition of all the dead generations weighs like a nightmare on the brain of living. And just when they seem engaged in revolutionising themselves and things, in creating something

entirely new precisely in such epochos of revolutionary crisis they anxiously, conjure up the spirits of the past to their service and borrow from them names battle, slogans and costumes in order to present the new scene of world history in this time-honoured disguise and this borrowed language [The Eighteenth Brumaire of Louise Bonaparte (1852) Moscow progress publishers 1958 p. 10]

मार्क्सेला स्पष्टच दिसते की, इतिहासापासून मनुष्य मोकळा होऊ शकत नाही. त्यामुळ्य तो भांडवलशाही ही इतिहासातून निर्माण झालेली वर्तमान स्थिती मानतो. तिचा इतिहास शोधत तो मागे जातो.

The first premise of all human history is of course, the existence of living human individuals. Thus the fact to be established is the physical organization of these individuals and their consequent relation to the rest of nature of course we cannot here go either into the actual physical nature of man or into the natural conditions in which man finds himself geological Orohydrographical natural moal or climatic, and so on. The writing of history must always set out from these natural bases and their modification in the course history through the action of man.

Men can be distinguished from animals by consciousness by religion or anything else you like. They themselves begin distinguishing themselves from animals as soon as they begin to produce their means of subsistence a step which is conditioned by their physical organization. By producing their means of subsistence men are indirectly producing their actual material life.

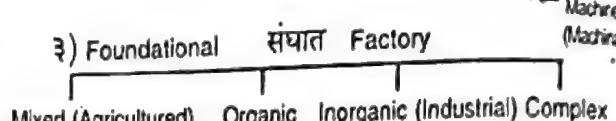
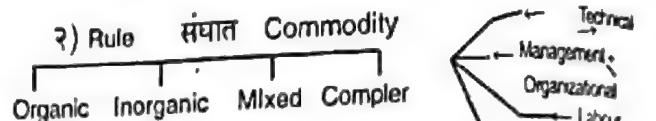
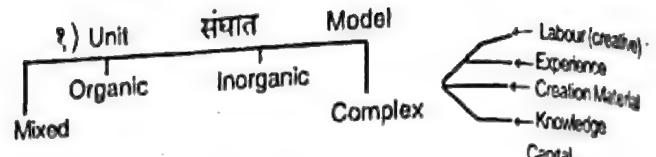
The way in which men produce their means of subsistence depends first of all on the nature of the actual means they find in existence and have to reproduce. This mode of production must not be considered simply as being the reproduction of the physical existence of the individuals. Rather it is definite form of expressing their life, so they are what they are, therefore, coincides with their production both with what they produce and with how they produce. The nature of individuals thus depends on the material conditions determining their production.

[Karl Marx & Fredrich Engels The German Ideology (1845-46) New York, International Publishers 1963 Cpbk edition) P. 7]

माणसाच्या निसर्गाशी असलेल्या संबंधालाच विचार प्रथम करावा लागतो. ह्या संबंधात माणसाने केलेल्या कृतीचं इतिहासाचा कोर्स घडवत असतात. माणूस जेव्हा उत्पादन सुरु करतो तेव्हाच तो आपण इतर प्राण्यांपासून वेगळे आहोत हे उमजतो. मोड औफ प्रॉडक्शन म्हणजे काय उत्पादित करतो (कमोडीटी) आणि कशाने (उत्पादनसाधने, उत्पादित करतो हेच माणसासंदर्भात महत्वाचे ठरते.

हा सर्वच विचार उत्पादनकेंद्री आहे हे उघड आहे. त्यामुळेच मार्क्स १) उत्पादनसाधने २) उत्पादक (ह्यात प्रामुख्याने कामगार येतात) ३) उत्पादन पद्धती ४) उत्पादनसंघटना ५) उत्पादनसंबंध द्यांचा विचार करतो. ह्यातील उत्पादन संघटनेचा तो थोडा कमीच विचार करतो. भांडवलदाराला तो उत्पादक मानतच नाही किंवा दुष्यम मानतो. ह्या सान्यामुळे आर्थिक संरचना तयार होते आणि तीच समाजाची पायाभूत रचना असून इतर सान्या रचना ह्या आर्थिक रचनावर उभ्या राहतात असे तो मानतो.

मार्क्सेला समजून घ्यायचे असेल, तर प्रथम आपणाला उत्पादन संरचना समजून घ्यावी लागेल. माझ्या मते ही संरचना पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

४) Set up संघात - Company / Corporate Company

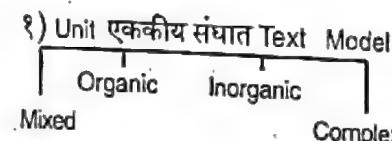
५) Micro संघात - Commodity Market

६) Macro संघात - Total Market

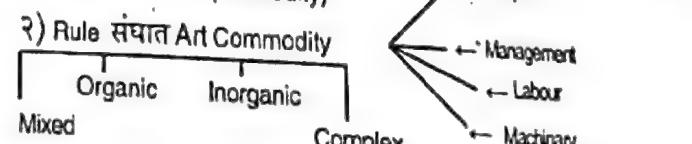
७) Mega संघात - Total Economic Structurer

कार्ल मार्क्स युनिट संघाताची साधी नोंद घेत नाही. तो सुरवात करते Rule संघातापासून वास्तविक कोणत्याही वस्तूचे उत्पादन व्हायचे असेल, तर प्रथम त्या वस्तूचे मॉडेल तयार व्हावे लागते. कोणत्याही वस्तूचे हे मॉडेल तयार होणे ही सृजनशील बाब असते आणि त्यामारे अनुभव, ज्ञान, संशोधक उभे असतात. ह्यातून कमोडीटीचे मॉडेल, ते मॉडेल तयार करणारी उत्पादने, साधने आणि उत्पादन पद्धती जन्मतात आणि मग कामगार, मशिनरी, भांडवल व भांडवलदार आणि व्यवस्थापक ह्यांच्या संयुक्त प्रयत्नातून उत्पादन सुरु होते. मार्क्सची गंगा उलटी वाहते तो उत्पादन संघाता मधून ज्ञान, अनुभव ह्यांच्या स्ट्रक्चर्सची निर्मिती होते असे मानतो.

वर दिलेली उत्पादन संरचना ही अर्थात कला आणि इतर ज्ञानालाही लागू होते. ती आपणाला पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

२) Rule संघात Art Commodity (Semioidity)

३) Foundational संघात Art Factory साहित्याबाबत छापखाना.
४) Set up संघात - Art Company / Corporate Company साहित्य Publishing House.

५) Micro संघात - Art Market - Book Market

६) Micro - Total Market

७) Mega संघात - Total Economy

साहित्यिकाने / कलावंताने निर्माण केलेली मूळ संहिता हीच ही व्यवहाराचा आधार असते आणि ती त्या कलावंताचा अनुभव, ज्ञान.

सूजनशील, क्षम, साधने व त्यांना वापरायचे तंत्रज्ञान ह्यातून निर्माण होते. ह्या मूळ संहितेनंतर मग उत्पादन सुरु होते.

कलावंत ही मूळ संहिता :

- १) स्वतःच्या आनंदासाठी.
- २) निर्मितीसाठी निर्मिती म्हणून.
- ३) उत्पादकाची मागणी आहे म्हणून.
- ४) एक प्रयोग म्हणून.
- ५) स्वतःच्या आविष्कारासाठी.
- ६) लोकांना आनंद द्यावा म्हणून.
- ७) लोकांत अनुभव व ज्ञान वाढून टाकावे म्हणून.
- ८) लोकांचे प्रवोधन व्हावे म्हणून.
- ९) लोकांच्या ज्ञानविश्व व अनुभवविश्वात बदल व्हावा म्हणून.
- १०) लोकांनी कृती करण्यास उद्युक्त व्हावे म्हणून.
- ११) स्वतःच्या कीर्तीसाठी, पैशासाठी, उपजीविकेसाठी.
- १२) स्वतःच्या विविध तृष्णापूर्तीसाठी म्हणून (ह्यासंदर्भात टीकाहण हा ग्रंथ वाचा).

अशा अनेकविध कारणांसाठी निर्माण करतो. प्रत्येक वेळेला उत्पादकाची सत्ता चालेलच असे नाही. ही गोष्ट जितकी कलावंताला लागू आहे तितकीच वैज्ञानिक आणि विचारवंतांना लागू आहे. अलीकडे तर अनेक व्यक्ती मिळून Art Model / Knowledge Model / Commodity Model / Play Model निर्माण करताना दिसत आहेत.

अशी निर्माण झालेली मॉडेल्स आपण उत्पादक म्हणून उत्पादन करून खपवू शकतो असे वाटले की, उत्पादक ती उत्पादनासाठी घेतो. मानवजातीच्या इतिहासात अशी कित्येक मॉडेल्स आहेत ज्यांना उत्पादकांनी वर्षानुवर्षे हात लावलेला नाही / लावलेला नव्हता, पण तरीही ती निर्माण करण्यांनी निर्माण केलीच / करत आहेत. आइन्स्टाईनच्या थेरी ऑफ रिलेटिविटीपासून कित्येक उपयोगी वस्तूपर्यंत, काफ्काच्या कांदबच्यांपासून ते बहिणाबाईच्या कवितेपर्यंत अशी कित्येक मॉडेल्स निर्माण झालेत जी वर्षानुवर्षे पढून होती. आजही इतिहासात उत्पादनांचे अभावी जी आपल्यापर्यंत पोहोचलीच नाहीत अशी, कित्येक मॉडेल्स गायब झाली असतील. असो. सांगण्याचा मुख्य मुद्दा हाच की, ज्ञान आणि अनुभव ह्यांची स्ट्रक्चर्स ही उत्पादन यंत्रणेच्या पायावर उभी नसून हांच्या पायावर तयार झालेल्या सूजनशील मॉडेल्सच्या पायावर अवघी उत्पादन यंत्रणा उभी आहे. अर्थात ह्या मॉडेल्सच्या निर्मितीसाठी इतर संरचना तितक्याच महत्वाच्या आहेत.

मार्क्सच्या काळात Factory हे फाऊंडेशन संघात पूर्णच बहात होते, तर Company ह्या सेटअप संघाता सुरवात झाली होती. मात्र, Corporate Company पाहायला मार्क्स ह्यात नव्हता. त्यानंतरची Commodity, Market, Total Market आणि Total Economy तो पाहात होताच.

मार्क्सने श्रमाचे दोन प्रकार केले होते.

१) शारीरिक श्रम २) वौद्धिक श्रम

माझ्या मते ह्यात तिसऱ्या एक प्रकारच्या श्रमाची भर घालायला हवी. ती म्हणजे ३) भावात्मक श्रम. मी मागे वर्णन केलेल्या प्रत्येक श्रमात मग ते उत्पादनात्मक असेत की, सूजनात्मक. हे तीन उपप्रकार पडतात. भावात्मक श्रमाची गरज लागते म्हणून, तर शेतकी काम करता करता गायाचा काम करण्याचा 'उत्साह' हा भाव टिकवण्यासाठी,

वाढवण्यासाठीही श्रम करावे लागतात. मार्क्सने ह्या श्रमाकडे प.गंग लक्ष दिलेले नाही. अलीकडे च मेंदूवाबत झालेल्या संशोधनाने हे सिद्ध केले आहे की, मेंदूच्या भावकेंद्रात विधाद झाला, तर बुद्धी काम करत नाही. कला, क्रीडा आणि विश्वानुभव घेताना, निर्माण करताना तर हे भावात्मक श्रम फारच महत्वाचे असतात. अनेक कलाकृती हे भावबळ नसल्यास सपाट होतात.

मार्क्स ह्या उत्पादनक्रियेच्या संदर्भात मग मानवाचा सारा इतिहासच तपासतो.

In broad outline we can designate the Asiatic the ancient, the feudal and the modern bourgeois modes of production as progressive epoch in the economic formation of society.

[Karl Marx : Selected writing.....penguin p. 68]

माणसाच्या प्राथमिक काळात त्याच्याकडे अशमयुगीन दगडी हत्यारे होती. त्याचे उत्पादन समूहाने होते. उत्पादनसाधनांची मालकी समूहाकडे होती. उत्पादन फार कमी असल्याने ते उत्तरच नसे. उलट आपल्या उत्पादनावर दुसऱ्या टोक्याचे लोक घाला घालतील अशी साधार भीती होती.

दुसऱ्या टप्प्यात दगडाऐवजी धातूची हत्यारे आली. त्यामुळे शेती शक्य झाली. त्यामुळे कूळ निर्माण झाले आणि पुढे कुटुंब निर्माण झाले. धातूच्या हत्यारामुळे हस्तकौशल्य वाढले व त्या लोकांचा कारागीर हा वर्ग उदयाता आला. कुटुंब उत्पादन घटक बनले. पण तरीही सर्व कुटुंबे कारागीर एकमेकाला पूरक काम करत उत्पादन साठवता येऊ लागले. त्यामुळे वस्तू विनियम शक्य झाला. टोक्याटोक्यांचे संबंध आले.

तिसऱ्या टप्प्यात प्रथमच उत्पादनसाधनांची मालकी स्वतःकडे ठेवण्या लोकांचा उदय झाला. त्यांनी उत्पादनसाधने, जमीन आपल्या मालकीची करून त्यावर राबण्याच्यासाठी गुलाम नावाचा दर्जा निर्माण केला. हे सर्व करण्यासाठी कायद्याची गरज होती. दंडशासन आवश्यक होते. त्यातूनच 'राज्य' ह्या संस्थेची निर्मिती झाली. श्रम करणारे आणि श्रम न करणारे असे दोन वर्ग झाले. मालक शरीरश्रमांना हीन मानत. त्यामुळे श्रमांनी प्रतिष्ठा गमावती. गुलामाच्या साहाय्याने धरणे, रस्ते, कालवे, इमारती, जहाजे निर्माण झाले. धातूशास्त्रे विकसित झाल्याने लोहार, सुतार, विणकर असे उत्पादन साधनांच्या आधारे वर्ग निर्माण झाले.

चौथ्या टप्प्यात लोकसंख्या आणि लागवडीखालची जमीन ह्यांच्यात वाढ झाली. ह्या सर्वांना गुलाम ठेवण्यापेक्षा त्यांनी निर्माण केलेल्या उत्पादनाचा हिस्सा त्याच्याकडून वसूल करणे हे अधिक सोपे होते. ह्यामुळे उत्पादक हाच मालक झाला आणि तो आपला हिस्सा सरंजामदाराला देणे पसंत करू लागला. त्यामुळे उत्पादन वाढीला चालना मिळाली. उत्पादन साधनांचा शोध लागला. जहाजे, कागद, छार्पाई, दुर्विणी, होकायांत्रे, पवैनचक्की ह्यांच्या शोधामुळे अतिरिक्त उत्पादन खपवण्यासाठी नवीन व्यापाराच्या सोयी वाढल्या. नवीन व्यापारी वर्ग निर्माण झाला आणि ह्याच काळात भांडवलशाहीचे बीज पेरले गेले.

मी हा इतिहास मांडताना मला हवा असलेला थोडासा बदल केलाय. कारण दुसऱ्या टप्प्यात भारतात लोहार, सुतार, शेतकी हे सर्व एकमेकाला पूरक काम करत. गाव हे स्वयंपूर्ण असे आणि गावाचे उत्पादन गावातच संपे. आता ह्या परस्परपूरकतें दालितांचे आणि शेतकी शेतमजुरांचे किती शोषण होई हे सर्वज्ञात आहे. ह्या सर्व टप्प्यात मार्क्सने उत्पादन साधने महत्वाची मानलेत, पण ती कशी निर्माण झाली हाचा

विचार केलेला नाही. मी माझे महटल्याप्रमाणे ज्ञान आणि अनुभव हांच्याच आपाराने कोणीतीही सारी उत्पादनसाधने तयार केली असाणा व दुसरी गोष्ट ह्या सान्या टप्प्यावर राज्य हेही महत्वाचे काम करते. शेतकी, शेतमजूर ह्यांना सरंजामदार राजे हे संरक्षण देत असत व ह्या संरक्षणाची किंमत म्हणून शेतकी काही हिस्सा राजाला देत. म्हणजे इथे उत्पादनापेक्षा संरक्षण ही तुष्ण्याच महत्वाची ठरली. ह्या कालखंडावर असलेल्या धार्मिक पाण्डुलिंगाविषयी मी इतरत्र भरपूर लिहिले आहे. उत्पादनसाधनापेक्षा ह्या सर्व कालखंडावर तथाकथित धार्मिक ज्ञानाने ब्राह्मणशाहीनेच जास्त प्रभाव गाजवला ही ऐतिहासिक वस्तुस्थिती आहे. थोडक्यात ज्ञान, अनुभव, शासन, संरक्षण ह्या सान्या संरचनांचा आर्थिक संरचनाइतकाच खोल ठसा ह्या कालखंडावर आहे. तत्कालिन धार्मिक ज्ञान हे त्याकाळच्या लोकांना पटत होते, म्हणूनच त्यांनी त्यावर विश्वास ठेवला. माणूस का निर्माण झाला? पाऊस का पडतो? ह्याचे त्यांना लॉजिकली उत्तर हवे होते. असे उत्तर धर्माने त्यांना दिले. माणूस यम-यमी किंवा अँडम इव्हपासून तयार झाला किंवा ईश्वर वा देव पाऊस पाडतो ह्या उत्तराने त्यांच्या जिज्ञासेचे समाधान होई. त्यांच्या ह्या श्रद्धा आज आपणाला चूक वाटतात. कारण आज वेगळे ज्ञान आपल्याजवळ आहे, पण त्यावेळच्या माणसाला आपण त्याच्या काळात जाऊन पाहिले, तर धर्माने दिलेले उत्तरच पटले असाणार. वस्तुस्थिती अशी आहे की, त्यावेळच्या धार्मिक ज्ञानामुळे जेवढे शोषण दलितांचे झाले तेवढे तथाकथित उत्पादन संबंधामुळे झालेले नाही. धर्म नसता तर हे उत्पादनसंबंध देखील टिकले नसते. युरोपमध्यी सरंजामशाही तर पवनचक्कीमुळे नव्हे, तर रानटी जर्मन आक्रमणामुळे अवतरली. ह्या आक्रमणांनी त्रस्त झालेल्या मातव्बर लोकांनी नातेवाईक, शेतकी आणि सैनिक यांचा कोट उभा केला. आक्रमणाने दलणवलणाची साधने बंद पडली. व्यापार थांबला आणि मग ह्या कोटाच्या आत सरंजामशाही आली, म्हणजे इथेही आक्रमकांपासून संरक्षण हे कारण दिसते. ज्याक्षणी कोट उद्घवस्त करणाऱ्या बंदुका आणि तोफा आत्या त्याक्षणी ही सरंजामशाही कोसळ्यायला लागली. भारतात सरंजामशाही कोसळण्याचे कारण इंग्रजाची उत्पादनसाधने नव्हती, तर इंग्रजाची हत्यारे, बंदूक, तोफाखाना आणि शिस्तवद्द सैन्य होती. त्यांनी त्या जिवावर एतदेशियांचा पराभव केला. त्यानंतर इंग्रजांचे ज्ञान आले, धर्म आला आणि इथे राजाराम मोहन रूप सारखे समाजसुधारक झाले आणि मग जेव्हा इंग्रजांना गरज वाटली तेव्हा उत्पादनसाधने आली. भारतात उत्पादनसाधने येण्याआधीच भारतीय इंग्रजी भांडवलशाहीचे सदस्य झाले होते. थोडक्यात, इथे राज्यसत्ता ही अधिक प्रभावी ठरली. भारतीय व्यापाराची वाट तर इथल्या जातीव्यवस्थ्यने आणि ब्राह्मणशाहीनेच लावली.

ह्या सर्व कालखंडाचे चित्र नीट पाहिले तर अनुभव व ज्ञान ह्यांच्यातून निर्माण झालेली ज्ञानव्यवस्था आणि संरक्षणाची हमी देणारी राज्यव्यवस्था ह्यांनीच ह्या कालखंडावर प्रभुत्व गाजवलेले दिसते. ह्या काळातील भारतीय व्यापारी हे ह्या संरक्षणेच्या तृप्तेतून मुक्त होते. समुद्रावर सतत जीव गमावण्याची भीती असते. ही जीव गमावण्याची ज्यांची तयारी होती त्यांनीच व्यापारी धाडसे केली. खोरे तर एजे लोकांपेक्षा हेच लोक पराक्रमी होते. ह्यांच्या सफरीच्या अनेक चित्र थराक कथा तत्कालिक वाडमयाने नोंदवल्या आहेत. क्षत्रियांच्या क्षात्रतेजाइतकेच व्यापाच्यांचे हे वैश्यतेजही कार महत्वाचे असते. भारतात इ. स. एक रुजारंतर ह्या वैश्यतेजाचा लोप झाला. आणि सर्व व्यापार परकीयांच्या ताव्यात गेला.

ज्ञाना नेमका काय परिणाम झाला ते नंतर बघू. आता आपण ४) पार्वतीकडे वकू. ५) मानसने भांडवलशाहीचा १) उगम २) विकास ३) वर्तमान आ वौ विमाण केली, असे म्हटले आहे. पुन्हा एकदा प्रश्न येतो वाफेच्ये यंत्रे तयार झाले? पाण्याने भरलेले भांडू तडतदू लागण्याचा अनुभव आ मरवाफेत काहीती शक्ती असली पाहिजे हे त्यानंतर झालेले ज्ञान आ श्रमण ह्याचा शोध येऊन तयार केलेले वाफेच्या यंत्राचे पहिले मांडल, क मांडलमध्ये घडवून आणलेल्या मुधारणा ह्या घडामोडी खोरतर महावृत्त अ हे वाफेचे यंत्र काही कुठल्या भांडवलदाराला हवे होते म्हणून गोळ अ गेले नव्हते, तर ज्ञानपिण्यासेतून ते तयार झाले. उत्पादक नंतर युक्त म दुसरी गोष्ट वाफेच्या यंत्राआधीही भांडवलशाही अस्तित्वात होती नि द काय करायचे. इताली आणि फ्लॉन्डर्समध्ये तिथल्या व्यापाच्यांनी तेवळ ते शतकातच तिथे प्रचंड फॅक्टर्या उघडल्या होत्या आणि ह्या फॅक्टर्य क वॉशर्स, व्हीवर्सपासून क्लकर्सपर्यंत सर्व काम करत होते: ह्या फॅक्टर्यांन क उत्पादनसाधनांची मालकी ह्या व्यापाच्यांकडे होती, कामगारांकडे नव्हते क कामगारांना कामाचे वेतन दिले जात असें? हा चमत्कार घडला कस क ह्याचे उत्तर उत्पादनसाधनात नाही, तर वितरण साधनात आहे. माल ज्ञ ते न्यायला जहाजे, जहाजासाठी होकायंत्रे, हिशेवासाठी कागद अरी विक इ लोप झाला आणि भांडवलशाही निर्माण होण्याची सारी शक्यताच संपूर्ण व आली.

युरोपमध्ये ह्या व्यापाच्यांनी निर्माण केलेल्या मालाची चूउ सरंजामदारांना लागली आणि मग कोटाच्या आतील सर्फैकी काहंड सरंजामदारांना पैसे देऊन स्वतःची सुटका करून शहराकडे धाव घेतल अणि ह्या फॅक्टर्यांना कामगार मिळाले. ह्याचेव्ही क्रूसेडेस झाली. हे त क्रूसेडेसमध्ये लढणाऱ्यांना सर्फॅडममधून मुक्त करण्याचे आशवाह त मिळाले. त्यामुळे अनेक मुक्त झालेले लोक शहरात स्थिर झालं प्र ह्याचेव्ही इस्लामच्या धडक मोर्चने ग्रीक व रोमन लोकांचे ज्ञान व विक उ उपलब्ध झाले. त्यातच इ. स. १००० साली क्यामत होणार हे चर्वम भविष्य साफ चुकले आणि लोकांची चर्चवरील श्रद्धा हलली. ह्यातून नु युद्धे मार्टिन ल्यूथरचा मार्ग मोकळा झाला आणि नंतर तर कॅल्वीनने प्र प्रोटेस्टंटवादाने व्यापार करण्यास उत्तेजनच दिले. ह्यातूनच हल्लूहून वैज्ञानिक जन्मले. त्यांनी नवे विज्ञान आणले. ह्या सान्यांनी भांडवलशाही जन्माला घातली. प्रथम शास्त्रज्ञांनी विज्ञानाच्या आधारे नवीन यंत्रे तदू केली. मग भांडवलशाही जन्मली.

थोडक्यात, भांडवलशाही ही उत्पादनसाधनांनी नव्हे, तर वरील स्म धटकांनी जन्माला आली आणि ह्याच घटकांनी नंतर उत्पादन सांव जन्माला घातली. ह्या उत्पादन साधनांनी मालकी मिळवणारा मक्तेदारी अ जन्माला आला.

मावसने व्यापाच्यांना हे श्रेय दिले नाही, ह्याचे कारण मावस अ यांगत होता की, ह्या व्यापारीवर्गाचा उत्पादनात काहीच वाटा नसत त प्रॉडक्यास इकून तिकडे करणारा हा वर्ग त्याच्या दृष्टीने तो कसलेच करत नव्हता. वास्तविक वितरण हादेखील आर्थिक संरचनेचा उत्पादनाइतकाच महत्वाचा कणा आहे, पण उत्पादनाने आंधूल क

झालेल्या मार्कसला तो दिसला नाही. कामगारांच्या शारीरिक श्रमापुढे बौद्धिक श्रमांनाही दुव्यम स्थान देणाऱ्या आणि सुजनात्मक श्रमांना तर विचारातही न घेणाऱ्या मार्कसला वितरणात्मक श्रम कळणे अशक्यच होते.

मार्कस वर्तमानकालीन भांडवलशाहीकडे कसे पाहात होता. त्याच्या मरते ह्यात दोन वर्ग होते : १) भांडवलदार २) कामगार. हाशिवाय बौद्धिक श्रम करणाऱ्यांचा एक वर्ग होताच, भांडवलदाराकडे उत्पादनसाधने व कच्चा माल तर कामगाराकडे श्रम होते. उत्पादनसाधने, कच्चा माल व श्रम ह्या तिन्ही क्रय वस्तू. भांडवलदार कामगारांकडून श्रम विकत घेतो आणि मग तिन्ही क्रयवस्तूच्या संयोगाने उत्पादन होते. ह्यातील कच्चा माल व उत्पादनसाधने ह्या निर्जीव क्रयवस्तू, तर कामगार हा सजीव. म्हणजे उत्पादक हे फक्त कामगार ह्या सजीवामुळे होते. आता हे उत्पादन तो समाजात अधिक किमतीला विकतो ही अधिक किमत त्याला मिळते कोटून? त्याने जर उत्पादन केलेलेच नसते. मग राहाता राहिला कोण? कामगार! म्हणजेच त्याला जो नफा मिळवायचा असते तो त्याला कामगाराला कमी पैसा देऊनच मिळवावा लागणार, म्हणजे भांडवलदार कामगाराला जे वेतन देतो ते कमी देऊनच म्हणजेच त्याचे शोषण करून तो नफा कमावतो. कामगाराला तो उत्पादन करण्यासाठी जिवंत राहील इतपतच वेतन देतो. कामगार मात्र त्याला मिळणाऱ्या वेतनापेक्षाही अधिक श्रम करतो आणि ही जी अधिकची श्रमशक्ती असते तिचेच रूपांतर नफ्यात होते आणि हा नफा भांडवलदार स्वतःकडे ठेवतो.

भांडवलदार हा सगळा उद्योग कशासाठी करतो, तर नफा कमवण्यासाठीच. नफा वाढवणे ही तर त्याची प्रेरणाच असते. अधिक नफा मिळवण्यासाठी त्याला उत्पादनखर्च कमी करायचा असतो. हा उत्पादनखर्च करायचा एकच उपाय असतो १) कमीत कमी वेतनात जातीत जास्त श्रम करून घेणे. त्यासाठी कामगाराला कमीत कमी वेतनात जास्तीत जास्त तास काम करून घेणेही गरजेचे असते. २) उत्पादनसाधनांची उत्पादनक्षमता वाढणे गरजेचे असते. त्यासाठी तो अधिकाधिक उत्पादनक्षमतेची यंत्रे वापरतो. ह्यामुळे त्याच्या श्रमशक्तीवरील खर्चाचे प्रभाव कमी होते, पण श्रमशक्ती तेवढीच उत्पादनक्षम असते. यांत्रिक उत्पादनक्षमतेवाढ झाली, तर काय होते. उत्पादनसाधने आणि कच्चा माल ह्यांचे रूपांतर होते. ह्या अधिकच्या उत्पादनात श्रमशक्ती ओतली न गेल्याने एकंदर भांडवलाच्या मानाने त्याचे नफ्याचे प्रमाण घटते. हे प्रमाण त्याला काही करून वाढवायचे असते किंवा कायम राखायचे असते. त्यासाठी अधिक अधिक उत्पादन करणे गरजेचे बनते. सगळेच भांडवलवाले ह्या उत्पादनाच्या अतिरेकास लागतात आणि भरमसाठ उत्पादनामुळे वाजारात अतिरिक्त माल येतो, त्याचा उठाव होत नाही. आणि अर्थिक मंदीची सुरवात होते. ह्यामुळे सगळी संरचनाच कोसळते. मालाला उठाव नसल्याने मालक उत्पादन थांबवतात. त्यामुळे कारखान्यांना टाळे लागते. कामगार बेकार होतात, फॅक्टर्या वंद पडल्याने निकालातच नियतात. अनेकांचे दिवाळे वाजते. ह्या बेकार लोकांची घेरेदीशक्ती संपुष्ट आल्याने त्यांच्याकडून होणारी खेरेदीही थांबते. त्यामुळे आणखी माल पडून राहतो. आणखी कारखाने वंद पडतात.

कारखाने वंद पडले तरी कच्चा माल असतो. उत्पादन साधने असतातच, वंद पडलेल्या कारखान्यात नसतो तो फक्त कामगारच. कामगाराला हे जेव्हा स्वच्छ दिसते तेव्हा त्याच्या लक्षात येते की, आपण

सर्व कामगार एकत्र आलो आणि कारखाने चालवते, तर हा गाडा पुन्हा चालू होऊ शकतो. मग त्याला कळते की, अरेच्या भांडवलशाहीत मालकी वैयक्तिक असली तरी उत्पादन आपण सर्व कामगारच करीत होतो. मग हा सर्व कामगारावर 'वर्ग' म्हणून एकत्र येतो. भांडवलदाराचे परिवर्तन करणे शक्यच नसते. भांडवलशाहीचा कामगार हा स्वैर असतो. तिचे माल उत्पादनावर नियंत्रण असते ना नियोजनाशी नाते असते. त्यामुळेच कामगार मग भांडवलदारांना हटवतात. भांडवलशाहीला मूळमाती देतात. काहीवेळा भांडवलदारांच्या संरक्षणासाठी राज्यशासन येते. कारण भांडवलदारांना समाज रचनेत खासगी प्रॉपर्टीचा हक्क मान्यच केलेला असतो. मग कामगार हे राज्यशासनच उल्थून टाकतात आणि कामगारांचे राज्य स्थापन करून साम्यवादी राजवट स्थापन करतात.

हे सर्व विवेचन वाचले की, एक गोष्ट स्पष्ट होते ती म्हणजे मार्कस इथे फक्त उत्पादनाची चर्चा करत आहे. मार्कसचा हा उत्पादनकेंद्री दृष्टिकोन आध्यात्मवादांना नेहमीच त्रासाचा वाटत आला आहे. मला स्वतःला तो त्रासाचा वाटत नाही. कारण ज्याना विश्वानुभव मिळाला आहे त्याला एक गोष्ट स्पष्टच कळेल ते म्हणजे मोक्ष हे सृजन आहे, पण ते असे सृजन आहे ज्याचे उत्पादन होऊच शकत नाही. बुद्ध साधनेने स्वतःत निर्वाणाचे सृजन करू शकतो, पण तो इतरांत निर्वाण निर्माण करू शकत नाही. फार फार तर इतरांनी स्वतःत निर्वाणाचे सृजन कसे करावे ह्याविषयी तो एक पद्धती एक मेथड सांगू शकतो. मात्र, निर्वाण किंवा मोक्ष हा ज्याने त्याने स्वतःच निर्माण करायचा असतो; म्हणजेच उत्पादन ही गोष्ट विश्वानुभवाच्या संदर्भात गैरलागू आहे.

आता क्रीडेचा विचार केला तर काय होते? पूर्वी फुटबॉलचा खेळ संपला की संपली त्याचे उत्पादन होऊ शकत नसे, पण शूटिंग करणार कॅमेरा जन्मला आणि हाच खेळ उत्पादनाच्या क्षेत्रात आला. आज हा खेळ शूट करून तो इतरांना दाखवता येतो. हे इतर खेळांनाही लागू आहे. थोडक्यात, १९७० नंतर जगात जे महत्वाचे बदल घडले त्यात क्रीडाक्षेत्र हे जे सृजन होते आणि ज्याचे उत्पादन अशक्य होते ते उत्पादनाच्या परिधात आले.

अशाच प्रकारचे परिवर्तन कलाक्षेत्रात झाले. पूर्वी गायन हे एकदा झाले की, झाले. त्याचे सृजन संपले की उत्पादन व्हायचेच नाही. चित्रकला आणि शिल्पकला ह्यांचीही हीच अवस्था होती. नृत्य, नाटक ह्यांचीही हीच अवस्था होती. आज ध्वनिमुद्रणामुळे त्यातील क्रांतिकारक शोधामुळे गायनाचे उत्पादन शक्य झाले. वाचिक भाषेचे उत्पादन शक्य झाले. चित्रकला आणि शिल्पकला ह्यात नकलीकरणाचे तंत्र तितके विकसित झाले की, तिथेही चित्राच्या व शिल्पाच्या नकली शक्य झाला. नृत्य आणि नाटक ह्याचेही शूटिंग करून त्यांचे वितरण करणे शक्य झाले.

ह्या सर्वच गोष्टीचा साहित्यावर फार मोठा परिणाम झाला. लिखित चिन्हांच्या शोधामुळे पूर्वी उत्पादन ही फक्त साहित्याचीच मक्तेदारी होती. ह्या मक्तेदारीला इतर कलाक्षेत्रातील उत्पादनांनी शह द्यायला सुरवात केली. परिणामी साहित्याचे विस्थापन झाले. (Displacement of literature) पूर्वी कलाक्षेत्रीय उत्पादनात साहित्याचा वाटा शंभर टक्के होता. आता तो घसरत चालला आहे. आज कलाक्षेत्रीय उलादालीत साहित्याचा टर्नओवर पाच टक्केसुद्धा राहिलेला नाही. आपली ही नाहीशी झालेली मक्तेदारी साहित्यिकांना पेलली नाही. त्यामुळेच सततचे खंत,

उसासा, निराशा व्यक्त होताना दिसते कधी कधी इतर कलाक्षेत्रीय उत्पादनाचा व त्या क्षेत्राचा द्वेष, मत्सर ही आढळतो. कधी कधी आपले उत्पादन शावृत तर सहणार आहे का असाही प्रश्न व्याकुळ करून उठतो. औद्योगिक भांडवलशाहीत हस्तकारागिरांना जसे नष्ट केले तसे हे औद्योगिकोत्तर उत्पादन साहित्यिकांना नष्ट तर करणार नाही अशी शंका वारंवार व्यक्त होताना दिसते. वास्तविक शब्द हे चिन्ह स्वतंत्र चिन्ह आहे. त्यामुळे ते जोपर्यंत आहे तोपर्यंत साहित्याला प्रण नाही. मात्र, साहित्याचे केंद्रवर्ती स्थान मात्र कायमचे गेले ह्यात शंका नाही.

मार्क्सिंता झीडा आणि कला या क्षेत्राबाबत असे काही होईल ह्याची सूतराम कल्पना नव्हती. परिणामी नवीन पद्धतीच्या उत्पादनांनी निर्माण केलेल्या समस्यांचे चित्रण त्याला करता येणे शक्यच नव्हते. त्यामुळेच जिला प्री चिन्हीय भांडवलशाही (Semiiotic Capitalism) म्हणतो ती त्याच्या स्वप्नात सुद्धा नव्हती. खोरेतर भांडवलशाहीपेक्षा पैसेवाद हा शब्द अगदी योग्य आहे. चिन्हीय पैसेवाद (Semiotic Moneism) हा एक नवाच प्रकार आहे. ह्या चिन्हीय पैसेवादाने काही महत्त्वाचे प्रश्न कलाक्षेत्रात निर्माण केले आहेत. त्याची चर्चा आपण नंतर करू. सांगण्याचा मुद्दा इतकाच की, मार्क्सचे सर्व विचार हे विसाव्या शतकापेक्षा एकोणिसाव्या शतकातील भांडवलशाहीलाच लागू होतात.

मार्क्सिंच्या भांडवलशाहीत १) उत्पादन साधने २) श्रम ह्यांनाच स्थान आहे. संशोधकाने शोधलेल्या मॉडेलला फारसे स्थान नाही हे स्पष्टच आहे. त्यामुळे रशियात नंतर मॉडेल्सना का दुर्यम स्थान मिळाले. सूजनात्मक श्रम का दुर्यम झाले हे सहज कलावे. मार्क्सिंच्या मते श्रमातून उत्पादन होते. एकीकडे मार्क्स सांगतो, उत्पादनसाधने वाढली किंवा अधिक उत्पादन करणारी उत्पादनसाधने आली की, उत्पादन वाढते आणि दुसरीकडे श्रम हेच उत्पादन करतात. आता जर श्रमच उत्पादन करत असतील, तर कामगार वाढले की, श्रम वाढून किंवा कामगारांचे तास वाढून श्रम वाढले की, उत्पादनसाधने किंतीही सुधारली, तर ह्या श्रमाच्या हिंशेवात उत्पादनवाढ व्हायलाच हवी, पण प्रत्यक्षात मात्र श्रमावरोबर उत्पादन जसे वाढते तसेच उत्पादनसाधने वाढली किंवा त्यांची गुणवत्ता वाढली तरी उत्पादन वाढतेच. म्हणजे उत्पादन केवळ श्रमावर अवलंबून नसते, तर उत्पादन साधनावर अवलंबून असते हे उघडच आहे. हीच गोप्तव्यकच्च्या मालाबाबत आहे. कच्च्या मालाच्या गुणवत्तेवरही उत्पादन अवलंबून असते. उदा. काही खाणीत सोन्यासाठी प्रचंड मेहनत करावी लागते, तर काही खाणीत कमी. इथे त्या खाणीत सोने असण्याचा जो कच्च्या माल असतो त्यात किंती सोने आहे ह्यावर उत्पादन अवलंबून असते. ह्या सर्व गोप्तीवरोबरच महत्त्वाचे असतात ते भांडवलदाराचे संघटनात्मक श्रम व त्याची गुणवत्ता. मार्क्स फक्त श्रमाचा उल्लेख करतो. श्रमाच्या गुणवत्तेचा नाही. ह्या गुणवत्तेवरही उत्पादन अवलंबून असते. भांडवलदाराने चुकीचे निर्णय घेतले, व्यवस्थापक चुकीचे निवडले, तर त्याचा परिणाम उत्पादनावर होतो. ह्याशिवाय मार्केटमध्ये किंवा समाजात त्या उत्पादनाचे वितरण, जतन, संरक्षण वरै कसे होते ह्यावरही त्याची मागणी अवलंबून असते आणि ही मागणीही उत्पादनावर नियंत्रण ठेवते.

मार्क्स फक्त उत्पादकीय श्रमावर भर देतो आणि त्यामुळेच भांडवलशाहीचे अत्यंत एकांगी चित्रण करतो. प्रश्न असा निर्माण होतो की, तो हे असे का करतो? ह्या प्रश्नाचे उत्तर मार्क्सवर असलेला भूतकाळाचा फण्डा हे आहे.

मार्क्स त्याच्या भूतकाळात जे उत्पादन होते ते उत्पादन डोळ्यासमोर आणतो. प्राचीन काळी कारागीर उत्पादन करे व तोच ते उत्पादन विकत

असे म्हणजेच कारागिराला जो नफा मिळत असे तो त्याच्या श्रमाचा अभ्यासर्व म्हणतो. भांडवलशाहीत प्रथमच ह्या व्यवहारादरम्यान भांडवल आला आणि त्याने उत्पादनसाधनाची मालकी आपल्याकडे तेच कारागिराला वेतन देऊन जास्तीत जास्त नफा स्वतःच वर्द्धकावयाच मुरावात केली. हे कामगाराचे शोषण आहे. उदा. कवीर हा जेळा नेव्हयिण असे तेव्हा तो तो शेळा स्वतःच विकं आणि त्याने त्या शेळ्याच्या श्रम केले म्हणून कविराला शेळ्यासाठी जो खर्च येई त्यांपेक्षा अभ्यास किंमत गिन्हाईक त्याला स्वतःच हून देत असे. वरकरणी मार्क्सचे हे माल कोणालाही पटेल, पण अधिक खोलात शिठले, तर स्पष्ट होईलंस की, तितकेसे खेर नाही. एकत्र कारागिराला जे पैसे मिळत त्यात केंद्र श्रमाचाच वाटा होते असे वाटत नाही. प्राचीन काळी जी काम उत्पादनसाधने असायची ती कारागिराची असत; म्हणजे त्याच्याज्ञ उत्पादनसाधने असत. त्यामुळेच उत्पादनसाधने जवळ असण्याचेही वस्तूच्या किमतीत असत. अनेकदा तर जे उत्पादन होई त्याचे दिड्डां वस्तूच्या किमतीत असत. अनेकदा तर जे उत्पादन होई त्याचे दिड्डां इतके अप्रतिम असे की, त्यासाठी कारागिराला राजे लोक खूप होई ऐसे देत; म्हणजे इथे सूजनशीलतेचे पैसेही मिळत असत. थोडक्यां पूर्वीही जे पैसे मिळत त्यात १) सूजन २) मालकी ३) उत्पादक श्रम संघटन ह्या सांन्यांचे पैसे मिळत. फक्त पूर्वी ह्या सर्व गोप्ती एकच व्यक्त करत असे (किंवा घट). औद्योगिकीकरणानंतर विभागणी झाली आं उत्पादक श्रमांना फारच कमी पैसे मिळू लागले. मार्क्स भांडवलदाराच संघटनात्मक श्रमांना काहीच किंमत देत नाही. वास्तविक भांडवल संघटनात्मक श्रमाचे पैसे त्याच्या नफ्यात अंतर्भूत करतो. किंवृ स्वतःच्या संघटनात्मक श्रमाचे त्याने घेतलेले पैसे म्हणजे नफा अं म्हणायला हरकत नाही. मार्क्सिंच्या काळात भांडवलदार उत्पादक श्रमां कमीत कमी पैसे देऊन संघटनात्मक श्रमाचे जास्तीत जास्त पैसे उक्त असे. ही पिळवणूक होती, पण भांडवलदार इथेच थांवत नसे, तर अं सूजनात्मक श्रमिकालाहीकमीत कमी पैसे देत असे; म्हणजेच भांडवल केवळ कामगारालाच नव्हे, तर सूजनात्मक श्रमिकालाही लुबाडत अं त्याला कमीत कमी पैसे देऊन संघटनात्मक श्रमाचे जास्तीत जास्त पैसे गिन्हाईकाकडून वसूल करायचे ही त्याची वृत्ती होती. आजही ही वृ बदललेली नाही. फक्त सूजनशील श्रमिक आणि उत्पादकीय श्रमिक जाण झाल्याने त्याला स्वतःच र मर्यादा घालावी लागली आहे.

थोडक्यात, उत्पादन केवळ उत्पादकीय श्रमामुळे होत नाही, तर त्या सर्व प्रकारच्या श्रमांचा वाटा असतो तसेच उत्पादनसाधने व कच्च्या माल हेही उत्पादनाला जबाबदार असतात. नफा कामगारांच्या केवळ अधिश्रमशक्तीमुळे नव्हे, तर भांडवलदाराचा संघटनात्मक श्रमामुळे निर्माण होतो, किंवृहुना नफा हा जसा सूजनात्मक, उत्पादनात्मक आं संघटनात्मक श्रमामुळे निर्माण होतो. तसा तो जतनात्मक, संरक्षणात्मक वितरणात्मक वरैरै सर्व श्रमामुळे निर्माण होत असतो. एखादा व्यावस्थू निर्माण करत नाही, पण ती जतन करतो, वितरण करतो आणि श्रमाचा मोबदला म्हणून तो नफा कमावतो. ह्याचा अर्थ भांडवलदार व्यापारी शोषण करत नाहीत, असा मात्र बिलकूल नाही. अनेकदा लोक इतरांच्या श्रमाना कमी मोबदला देऊन स्वतःच्या श्रमाचा मोबदल वाढवत असतात. अशावेळी इतर श्रमिकांना लढेच लढवावे लागला किंवृहुना समूहवादी अर्थवादाचे (ज्यात मार्क्स ही येतो) सर्वांत मौयोगदान हे त्यांनी अशाप्रकारे लढवलेले लढे हेच आहे. मार्क्सवर एका अर्थने मानवतेने दिलेली धर्मकीच होती आणि ह्या धर्मकीच भांडवलशाही सुधारली ही वस्तुस्थिती आहे.

नफा कमावणे हा भांडवलदाराचा हेतू असतो आणि नफा कमवण्यासाठी त्याला उत्पादनखर्च कमी करायचा असतो हे खोरेच आहे. मात्र, नफा कमावण्यासाठी तो केवळ उत्पादनखर्च कमी करेल असे नाही, तर बाजारात वस्तूची किंमत कशी वाढेल तेही पाहील. ह्यासाठी त्या वस्तूच्या उत्पादनावर स्वतःची मक्तेदारी कशी निर्माण होईल तेही पाहील. मावर्सने उत्पादक बाजारातील मागणी लक्षात न घेता केवळ उत्पादनखर्च कमी करण्यासाठी घडाघड उत्पादन वाढवत सुटेल असे गृहीत धरले आहे. आणि हे गृहीतक चुकीचेच आहे. बाजारात मागणी नसताना तो कशाता अनावश्यक उत्पादन वाढवेल? त्यामुळे ज्या गृहितकावर मावर्सने पुढची इमारत रचली त्या इमारतीला काहीच अर्थ उरत नाही. अनेकदा तर उत्पादनखर्च कमी झाला की, स्वस्त दराने वस्तू देणे परवडते. त्यामुळे तो भांडवलदार प्रथम घडाघड उत्पादन वाढवतो. स्वस्त झाल्यामुळे मागणीही वाढते, पण तोपर्यंत बाकीचे भांडवलदार झोपलेले नसतात तेही नवीन उत्पादनसाधने खरेदी करतात आणि स्वस्त दराने ती वस्तू बाजारात आणतात. मग ज्याची काही काळासाठी मक्तेदारी असते त्याची मक्तेदारी संपुष्टात येते आणि ग्राहकांना ती वस्तू कायमची कमी दरात उपलब्ध होते आणि गरिवांनाही ती वस्तू देणे परवदू शकते. अलीकडे टी. व्ही., पेजर, संगणक ह्यांच्या किमती ह्या अशा स्पर्धेतूनच खाली घसत आल्या आणि आज रोडिओ, टीव्ही, पेजर, संगणक ह्यांच्या किमती ह्या अशा स्पर्धेतूनच खाली घसत आल्या आणि आज रोडिओ टी.व्ही. हे गरीववर्गातील दिसू लागलेत.

सूजनशील श्रम आणि उत्पादक श्रम ह्याबाबतही नंतरच्या भांडवलदारांनी आपले धोरण बदलले. सर्वच नफा स्वतःच्या संघटनात्मक श्रमाकडे वळता करण्याएवजी ह्या दोन्ही श्रमिकांना त्यांचा योग्य तो वाटा वाटाघाटी करून देण्यास सुरुवात केली. परिणामी कामगारक्रांति वगैरे गोटी हवेतच जिरल्या.

मावर्सने ह्या सर्व विवेचनात आणखी एक गोप्त गृहित धरली ती म्हणजे शासन भांडवलदाराच्या हितसंबंधाचेच रक्षण करेल. मावर्सच्या काळात ज्या राजवटी होत्या ह्या तशा होत्या. मावर्सने आर्थिक संरचना ही पायाभूत मानल्यामुळे शासन भांडवलदारांच्या हातचे बाहुलेच असणार हे गृहीत धरले गेले. प्रत्यक्षात भांडवलशाही जशी जशी विकसित होत होती तशीच लोकशाहीही विकसित होत होती. लोकशाहीत भांडवलदार वर्ग जास्तीत जास्त वीस टक्के असू शकतो. उरलेला वर्ग श्रमिकवर्गाच असतो. याच्या मताचे आधारे लोकशाही चालत असल्याने लोकशाहीत नेतृत्वात झक मारत श्रमिकवर्गाचे हित पूर्णपणे डावलता येत नाही. १९२९-३० च्या जागतिक मंदीत हेच घडले. लोकशाही शासनाने हस्तक्षेप करून असलेली कामे देऊन अर्थव्यवस्था पुन्हा स्थिरस्थावर केली. मावर्सला लोकशाहीची ही ताकद कठली होती, पण उमजली नव्हती. कारण मावर्स राजकीय रचनेला दुख्यम मानत होता.

प्रश्न असा निर्माण होतो की, मावर्सचे हे सगळे विवेचन इतके चूक होते, तर रशिया, चीन, क्युबा ह्यासारख्या देशांत राज्यक्रांती झालीच करी? ह्या क्रांतीचे स्वरूप काय होते?

इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स ह्या तिन्ही देशांत राजकीय सर्ववादी क्रांती झाली. तरीही किंत्येक देशात ही क्रांती पोहोचलीच नाही. अनेक देशांत राजकीय मक्तेदारवाद कायमच याहिला. आजही हा राजकीय मक्तेदारवाद अनेक देशांत टिकून आहे. काही ठिकाणी ह्या राजकीय मक्तेदारवादाने नवीन आलेल्या आर्थिक मक्तेदारवाद्यांना आश्रय दिला, तर काही ठिकाणी विरोध केला. हा राजकीय मक्तेदारवाद काही ठिकाणी इतका वेजबाबदार

होता की, त्याने त्या देशात वजबजपुरी, अनाचार, गरिबीच निर्माण केली. भांडवलशाहीचा पुरेसा विकास न झाल्याने आर्थिक मक्तेदारवाद्यांनी शोषणाची परिसीमा गाठली ही खोरेत भांडवली सरंजामशाही होती (Capitalistic Feudalism). रशिया, चीन, क्युबा ह्यासारख्या देशात जी क्रांती झाली ती ह्या भांडवली सरंजामशाहीविरुद्ध तिचा मुख्य विरोध सरंजामशाहीला होता. वसाहतीतही ही सरंजामशाही Colonial Capitalistic Feudalism वासहातिक भांडवली सरंजामशाही ह्या स्वरूपात होती. ह्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धांनी ती संपुष्टात आली. इंग्रजांचा वा युरोपियनांचा Colonial Capitalism वासहातिक भांडवलीवादी संपुष्टात आला. ह्या क्रांतिकारकापुढे Democratic Capitalism लोकशाही भांडवलवाद, Socialistic Capitalism समाजवादी भांडवलवाद, Democratic Socialism लोकशाही समाजवाद, Dictatoric Capitalism हुक्मशाहीवादी भांडवलवाद, Dictatoric Socialism हुक्मशाहीवाद समाजवाद, Dictatoric Sociocapitalism हुक्मशाहीवादी मिश्रवाद, Democratic Sociocapitalism लोकशाही मिश्रवाद असे विविध पर्याय होते. अमेरिका व तत्सम देशांनी लोकशाही भांडवलवाद हिटलर मुसोलिनीने Dictatoric Socialism हुक्मशाहीवादी समाजवाद, तर भारतीय कॅग्रेसने व तत्सम स्वातंत्र्यसैनिकांनी लोकशाही मिश्रवाद स्वीकारला. (भारताने लोकशाही समाजवाद स्वीकारला हा एक गोंडस गैरसमज आहे. समाजवादाचा कणाच मुळी समूहाने उत्पादन करणे व उपभोग घेणे हा आहे. भारतात सर्व उत्पादक संस्था कधीच समाजाच्या मालकीच्या नव्हत्या आणि नाहीत. त्यामुळे सर्वच क्षेत्रात समाजवाद नाही) सरंजामशाहीच्याविरोधातील ह्या युद्धाची सुरवात प्रथम अमेरिकेत झाली. तिथेच प्रथम Capitalistic Feudalism भांडवली सरंजामशाहीविरुद्ध उठाव झाला आणि अद्वाहम लिंकनच्या नेतृत्वाखाली Democratic Capitalism लोकशाही भांडवलवाद पूर्णपणे विजयी झाला. इंग्लंडसारख्या देशात लोकशाही भांडवलवाद आणि लोकशाही समाजवाद ह्या दोन्ही तत्त्वज्ञानाला विश्वास ठेवणारे हुजूर, मजूर पक्ष आलदून पालदून सतेवर येत राहिले. त्यातून लोकशाही मिश्रवाद तिथे अस्तित्वात आला. रशिया, चीन, क्युबा वगैरेंनी हे पर्याय नाकारले आणि हुक्मशाहीवादी समाजवाद स्वीकारला. भारताने व तत्सम देशांनी लोकशाही मिश्रवाद स्वीकारला. अमेरिकेपासून भारतापर्यंत देशांनी लोकशाही मिश्रवाद स्वीकारला. अमेरिकेपासून भारतापर्यंत सर्वांचाच लढा हा सरंजामशाहीविरुद्ध होता. त्यात भांडवलशाहीविरोध दुर्यम होता. रशिया, चीन वगैरेंनी त्यांच्या लढ्याला नंतर तात्त्विक स्वरूप तसेही दिले, पण त्याला फारसा अर्थ नव्हता आणि नाही.

थोडक्यात, ज्याला आज मावर्सवादी क्रांत्या म्हणतात. त्या कोणत्याही अर्थाने मावर्सवादी नव्हत्या, तर भांडवली सरंजामशाही विरुद्ध झालेल्या ह्या क्रांत्या होत्या आणि त्या मावर्सवाद्यांनी केल्या किंवा स्वतःच्या तात्व्यात घेतल्या होत्या. भारतातही मावर्सवाद्यांना स्वातंत्र्य चळवळ स्वतःच्या तात्व्यात घेतल्या होत्या. भारतातही मावर्सवाद्यांना रशियाच्या दावणीला वांधल्याने आणि जनतेने कॅग्रेसी पर्याय स्वीकारल्याने त्यांचा नाईलाज झाला.

ह्या सर्व व्यवस्थांच्या संदर्भात पुन्हा प्रश्न निर्माण झाला तो १९८० नंतर. ह्या सर्वच व्यवस्था Democatic capitalism चा अपवाद वगळता फलॉप झाल्या इतक्या की फ्रान्स राज्यकर्त्यांना स्वतःचे समाजवादी धोरण एका वर्षात सोडून द्यावे लागले. इंग्लंडमध्ये मागरिट थॅंचर यांनी लोकशाही भांडवलवादाचा पुरस्कार करायला सुरवात केली. अमेरिका, जपान,

भांडवलवादी जर्मनी त्यांनी लोकशाही भांडवलवाद स्वीकारलून केलेली प्रगती ही सर्वानाच मोहित करू लागली. चीनने हुकूमशाहीवादी समाजवाद फेकून देऊन हुकूमशाहीवादी भांडवलवाद स्वीकारायला सुरुवात केली. खरी गोची शाली ती रशियाची. रशिया हा अधिक सिद्धांतवादी असल्याने चीनने स्वीकारलेला हुकूमशाहीवादी भांडवलवाद स्वीकारणे रशियाला जड जाऊ लागले. त्यामुळे गोर्बाचेव्हपुढे एकत्र पर्याय उरला. हुकूमशाहीवादी समाजवाद नाकारणे. त्यांनी तो पर्याय स्वीकारला आणि समाजवाद कोसळला. समाजवादाच्या हा कोसळण्याने जी उलथापालथ घडवली ती प्रचंड होती. १९८५ नंतर हा उलथापालर्थीनी प्रचंडच वेग घेतला. लोकशाही भांडवलवादाने तर आपण हे युद्ध जिंकले, असा डांगोराच पिटला.

आज एकविसाच्या शतकात प्रवेश करताना हे सर्व का घडले ह्याचा वेध पेणे अटळ आहे.

१) माकर्सने विश्वानुभवाला काहीही स्थान दिले नाही. त्यामुळे आध्यात्मिक नीती ही समाजवादातून बाहेर फेकली गेली. ह्याला पर्याय म्हणून सामाजिक नीती आणली गेली. समाजवादी माणसाने ऐतिक असायला हवे, असा हा आग्रह होता. व्यक्तिगत पातळीवर अश नीती व्यक्तीला पेलत नाही. माणूस नेहमी स्वतःच्या भल्यांचा स्वतःच्या हिताचा विचार करतो. माकर्सने माणसाचे हे मूलभूत स्वार्थी स्वरूप नाकारले, पण माकर्सने नाकारले म्हणून हे माणसातून नाहीसे होणे शक्यच नव्हते. परिणामी समाजवादी व्यवस्थेतूनही माणूस स्वतःचा स्वार्थ शोधूलागला. समाजवादी व्यवस्था माणूस निःस्वार्थी असल्याशिवाय यशस्वी होऊच शकत नाही. त्यामुळे माणसाच्या स्वार्थने ही सारी व्यवस्था पोखरायला सुरवात केली. अशी पोखरली गेलेली व्यवस्था कोसळणे अटक्क होते.

२) मार्क्सने विश्वानुभवाला नकार दिला, तरी माणसाची तीही एक मूलभूत गरज असल्याने मार्क्सवादी देशातील जनतेने विश्वानुभवाला नकार दिला नाही. ह्या जनतेपुढे विश्वानुभवाचा पर्याय म्हणून धर्म उभा होता. तिने धर्माला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले आणि धर्माला दाबू पाहणाऱ्या शासनसंस्थेविरुद्ध कळत-नकळत एक द्वेष जोपासायला सुरवात केली. जनतेच्या असंतोषाचा ह्या समाजवादाला तोटाच झाला.

३) स्वातंत्र्य ही माणसाची एक मूलभूत गरज आहे. मावर्सने समाजवादात हे स्वातंत्र्य समाजाच्या पूर्ण दावणीला बांधले, पण त्यातुनच स्वातंत्र्य नाकारणाच्या समाजवादविरुद्ध बँड होणे अटक्ळच होते.

(प्रतिश्वास न करा) या सामग्रीकारक तंत्र नहीं है। अस्ति नहीं।

४) मावर्सची विचारणालीच अशी होती की, तिच्यातून लोकशाही निर्माण होणे कठीण होते. कारण लोकशाहीत किमान दोन पक्ष लागतात. आता एकदा कामगारवर्गाचे राज्य आले, तर दोन पक्ष निर्माण होणार कसे. कारण सर्व कामगारांचे वर्गाय हित एकच असते, असे मावर्सचे म्हणणे होते. जर वर्गाय हित एक असेल, तर दोन पक्ष होणार कसे? परिणामी एकपक्षीय हुक्ममशाही अस्तित्वात आली आणि एकदा हुक्ममशाही आली की, तिचे सगळे अत्याचार तिच्या भावंडासारखे सोबत येतात. मावर्सवादी राजवटी ह्याला अपवाद नव्हत्या, ह्या अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवणे हे हव्हृहव्हृ शक्य होऊ लागले आणि मग ही हुक्ममशाही कोसळली.

५) मार्कसने राज्य ही संस्था उत्पादनाचा आर्थिक संरचनेचा वायप्रॉडक्ट म्हणून पाहिली. परिणामी उत्पादनसंबंध बदलले. समाजवादी आर्थिक संरचना आली की, आपोआपच समाजवादी राज्यशासन अस्तित्वात येईल, अशा भ्रमात तो राहिला. प्रत्यक्षात असे होणे शक्यच नव्हते. कारण राज्य ही एक समाजाची अर्थ ह्या रचनेइतकी आवश्यक

गरज आहे. त्यामुळे तिला ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न करणारे राजकीय मक्तेदारवादी नेहमीच निर्माण होत असतात. समाजवादी परिभाषेत ह्यांना आपण राजकीय भांडवलदार म्हणून हे मक्तेदारवादी नेहमीच आपल्या संघटनात्मक श्रमांच्या आधारे सतेचे उत्पादन करणारी सत्तास्थाने (power factories) आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. समाजवादी रचनेत अशी सत्तास्थाने ही आर्थिक उत्पादनाशी जोडली गेल्याने हे मक्तेदारवादी सर्व आर्थिक उत्पादनस्थाने आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. ह्या लोकांना आर्थिक उत्पादनस्थानातले भांडवलदारांने स्थान मिळवणे सोये जाते. हे लोक ही स्थाने बळकावतात. मग उत्पादन ही आर्थिक वाब होण्याएवजी राजकीय गोष्ट वनते आणि हल्लूहल्लू उत्पादनाचे राजकीयकरण प्रत्यक्ष उत्पादनालाच खीळ घालते. उत्पादन रोडावले की, हे राजकीय भांडवलदार आपल्या सतेचे अधिकच उत्पादन करतात आणि मग हे दुष्टचक्र हल्लूहल्लू संपूर्ण उत्पादनप्रक्रियाचे करायला लागते. उत्पादन घटू लागले की, लोकांना अन्न मिळणे मुश्कील होऊन जाते. जीवनावश्यक गरजा भागेनाशया होतात. अशावेळी राजकीय भांडवलदार सावध झाले, तर ठीक असते. अन्यथा जनता स्वतःच छा समाजवादी राजवटीचा पाडाव करते. रशियात साम्यवाद कोसळण्यादे एक एक मोठे कारण होते. चीनमध्ये राजकीय भांडवलदार वेळीच सावध झाले. त्यामुळे तिथे अजून त्यांची सत्ता टिकून आहे. चीनने सध्य हुक्मशाहीवादी मिश्रवाद स्वीकारायला सुरवात केली आहे. अर्थात हा मिश्रवाद किती काळ टिकेल हे सांगता येणे शक्य नाही. मात्र, कधी न कधी ह्या मिश्रवादाला लोकशाही स्वीकारावी लागल द्यात शंका नाही.

६) मार्क्सच्या संपूर्ण विचारपद्धतीत सृजनशील श्रमना फारसे स्थान नव्हते. ह्याचा परिणाम एकच झाला. सृजनाचे दारिद्र्य (Poverty of creation) निर्माण झाले. एखादा समाज सृजनाच्या दारिद्र्याने ग्रस्त असेल, तर उत्पादनाच्या संदर्भात तो फारशी वाटचाल करू शकत नाही. विसाव्या शतकातील महत्त्वाच्या शंभर शोधापैकी साठ शोध, तर शंभा मॉडेल्सपैकी पंचाहत्तर मॉडेलस ही अमेरिकेने तयार केली आहेत. अमेरिकेच्या ह्या सृजन संपन्नतेमुळे ती उत्पादनाच्या बाबतीत पुढे जात राहिली. ह्या उलट मार्क्सवादी देशांचे ह्याबाबतीतले दारिद्र्य वाढत राहिले. जगातल्या एकूण संशोधनात घड पाच टक्के वाटादेखील मार्क्सवादी देशांनी दिलेला नाही. सृजनशील श्रमाबाबत आढऱ्यता कधी कधी इतकी टोकाला गेली की, माओने सृजनशील श्रमिकांना शेतात पाठवून दिले. ह्या संगव्याचा अटल परिणाम व्हायचा तो झाला. उत्पादन घटले. साम्यवाद कोमळला.

७) मार्कसवादी विचारपणाली स्वीकारल्यानंतर इतर विचारपणाली स्वीकारण्याचा प्रश्नच उद्भवत नव्हता. तो जर विचार करायचा तो मार्कसवादी चौकटीत असे बंधन आले. ह्यातून मार्कसवादी मूलतत्त्ववाद उदयाला आला. ह्या मूलतत्त्ववादाने नवीन फेनाटिसिझम निर्माण केला. वैचारिक सृजनशीलता संपुष्टात आली. परिणामी समाजवादी देश एक कोपात गेले. समाजाची गती पूर्ण मंदावली आणि शेवटी तर पूर्ण थांबली. असा थांबलेला समाज एक दिवस कोसळतो. तसा समाजवादी समाज कोसळला.

८) विसाव्या शतकात जी महत्त्वाची क्रांती झाली त्यात चिन्हीय क्रांती Semiotic revolution फार महत्त्वाची आहे. हिने अनेक चिन्हीय यंत्रणा जन्माला घातल्या. ह्या चिन्हीय यंत्रणेने समाजवादी देशात शिरकाव केला आणि भांडवलवादी देशांच्या समृद्धतेची खबर तिथल्या जनतेला द्यायल मुख्यात केली. परिणामी साम्यवादी श्रमाचा भोपला फटना भांडवलशाही

देशातील कामगार हा आपल्या समाजवादी कामगारापेक्षा अधिक संपत्र आहे आणि अधिक स्वतंत्र आहे हे तर स्पष्टच दिसू लागले. परिणामी जनभत हव्हूक्या साध्यवादाच्या विरोधात जाऊ लागले.

१) मार्क्सवाद कुठे चुकता ह्याची चर्चा मागे आली आहेच. आता मार्क्सचे सर्वांत मोठे गृहितक आपण तपासू. मार्क्सच्या मते भांडवलदार हा कसलेही श्रम न करता नफा लाटतो. आपण मागेच पाहिले की, प्रत्यक्षात भांडवलदार संघटनात्मक श्रमाचे पैसे घेतो. आता ह्यापुढे एक प्रश्न जो मार्क्सने विचारला नाही तो आपण विचारू तो म्हणजे भांडवलदार हा नफ्याचे काय करतो? हा प्रश्न विचारला की, मार्क्सची एक हिमालयाएवढी चूक स्पष्ट होते ती म्हणजे माणूस सामाजिक प्राणी आहे. असे सांगणारा मार्क्स भांडवलदार हाही त्याच समाजातील प्राणी आहे. समाजाचा घटक आहे हे विसरला. भांडवलदाराने कितीही नफा कमावला तरी तो नफ्याचे काय करणार? भांडवलदार अन्न खाऊन खाऊन किती खाणार? कपडे घालून घालून किती घालणार? राहून राहून किती मोठ्या घरात राहणार? आणि शिकून शिकून किती शिकणार? हॉस्पिटलात जाण्याची तर त्याची इच्छाच नसते, म्हणजे भांडवलदाराने अन्न, वस्त्र, निवाच्याचा, शिक्षणाचा आणि इस्पितळाचा कितीही उपभोग घ्यायचा टरला, तरी ह्या मूळभूत गरजांबाबत समाजातील उत्पादनाचा तो फार मोठा उपभोग घेऊच शकत नाही? टाटासारखा एखादा तर आयुष्यभर प्लॅटच्या घरात राहतो. म्हणजे समाजात दोन टक्के भांडवलदार असतील, तर ते समाजातील अन्नाचा चार टक्के (ते डबल जेवतात असे गृहीत धरू. प्रत्यक्षात ते शक्य नसते.) वस्त्राचा चार टक्के (शिवून शिवून किती कपडे शिवणार) निवाच्याचा पाच टक्के, शिक्षणाबाबत चार टक्के आणि आरोग्यावाबत तर कामगारापेक्षा अधिक काळजी घेत असल्याने तीन टक्के उत्पादनाचा उपभोग घेऊ शकतात; म्हणजे समाजातील जास्त जास्त पाच टक्के उपभोग ते घेऊ शकतात आणि उरलेल्या पंचाण्णव टक्के उत्पादनाचा उपभोग हा समाजालाच घ्यावा लागतो. जर समाजाचे मूळ उत्पादन कमी असेल, तर समाजाचे दारिद्र्य वाढते, तर जास्त असेल तर समाज श्रीमंत होतो. म्हणजे समाजाच्या दारिद्र्याचा संबंध भांडवलदाराशी नसतो, तर समाजातील उत्पादनाशी असतो. भांडवलदाराची उपभोगक्षमता (Consumption-capacity) ही मर्यादितच असते. थोडक्यात, समाजातील दारिद्र्य हे समाजातील उत्पादनावर अवलंबून असते. ज्या समाजात उत्पादन कमी तिथे दारिद्र्य जास्त, तर जिथे ते जास्त तिथे दारिद्र्य कमी असते. अमेरिकेच्या संपत्रतेचे रहस्य हे त्या देशाच्या प्रचंड उत्पादनक्षमतेत आहे.

ही उत्पादनक्षमता मी मागेच म्हटल्याप्रमाणे १) कच्च्या मालाचा दर्जा २) उत्पादनसाधनांची क्षमता ३) श्रमिक क्षमता व दर्जा (ह्यात सर्व प्रकारचे श्रम येतात). ह्यातील कच्च्या मालातून पक्का माल जास्तीत जास्त प्रमाणात कमी येगात काढण्यासाठी नवी उत्पादनयंत्रे शोधावी लागतात. ह्याचवरोबर उत्पादनसाधनांची क्षमता वाढवावी लागते. कच्च्या मालाची लागवड मुधारावी लागते. श्रम करण्याची नवीन नवीन तंत्र प्रशिक्षण शोधावी लागतात. त्यासाठी समाजातील सृजनशील श्रम व सृजनशक्ती सतत कार्यरत असावी लागते. त्यासाठी अनुभव व ज्ञान हे दोन शटक सतत क्रियाशील असावे लागतात. थोडक्यात, समाजातील दारिद्र्य सृजनशील दारिद्र्यापासून वितरणात्मक दारिद्र्यापर्यंत अनेक गोटीवर अवर्लंबून असते. सर्व प्रकारच्या दारिद्र्याचे निर्मूलन केले, तरच समाज श्रीमंत होतो. मार्क्सने उत्पादकीय श्रमावर भर देऊन सारा समाज थोडासा पुढे नेला आणि शेवटी कायमच्या दारिद्र्याच्या गर्तेत

नेऊन सोडला. जो माणूस समाजातील दारिद्र्य नष्ट करायला निशाला होता तो माणूस समाजात प्रचंड दारिद्र्य निर्माण करण्यास कारणीभूत व्हावा ही जगाच्या इतिहासातील सर्वांत मोठी वैचारिक शोकांतिका आहे. रशिया जर भांडवलशाही राष्ट्र राहाते, तर आज रशियावर ही वेळ आली नसती. क्रांतिपूर्वी रशियाच्या प्रगतीचा वेग हा अमेरिकेच्या जवळपास होता. क्रांतिनंतर तो रोडावत गेला, रशियाची संपत्रता अशी होती की, रशिया एक प्रबळ भांडवली राष्ट्र म्हणून उदयाला असते; पण मार्क्सवादाने रशियाच्या पायात वेडया अडकवल्या आणि आज रशियावर अमेरिकेची मदत घेण्याची वेळ आली आहे.

आता पुन्हा एकदा मूळ प्रश्न उपस्थित करू. भांडवलदाराचा नफा जातो कोठे? तो तर सर्वच नफ्याचा उपभोग घेऊ शकत नाही. मग तो नफा अधिक उत्पादनसाधने खरेदी करण्यात घालवतो. ह्यातून पुन्हा अधिक उत्पादन होते. अनेकदा बाजारात त्या वस्तूला मागणी नसते. मग तो दुसऱ्या वस्तूची मागणी लक्षात घेऊन तिचे उत्पादन चालू करतो. काहीवेळा जर कुठल्या संशोधकाने नवीन मॉडेल तयार केले असेल, तर तो त्याचे उत्पादन मुरु करतो. जेव्हा देशातील मागणी संपते तेव्हा परदेशात उत्पादन खपवू लागतो. तिथेही मागणी संपते तेव्हा नवीन मॉडेलच्या आधारे नवीन उत्पादन करून ते बाजारात आणतो. प्रत्यक्षीतीने त्याचा नफा हा शेवटी उत्पादन वाढवून दारिद्र्य आणि (नवीन फॅक्टर्यात कामे निर्माण झाल्यामुळे) वेरोजगारी कमी करतो. म्हणजे सरतेशेवटी भांडवलदाराचा हा नफा तोही समाजाचाच घटक असल्याने समाजालाच उपयुक्त ठरतो.

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत नफा निर्माण करण्यास मनाई असल्याने आवश्यक तितकेच उत्पादन केले जाते. त्यामुळे जेव्हा उत्पादनाची गरज वाढते तेव्हा आणि तेव्हाच नवीन उत्पादनसाधने खरेदी केली जातात. नवीन मॉडेल्सच्या संशोधनाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. कारण बाजार नसल्यामुळे त्यांची मागणी नसते. परिणामी संशोधन आणि उत्पादन ह्या क्षेत्रातील नवीन उपक्रमांची गती मंदावते. रशियातील व चीनमधील कित्येक मॉडेल्स ही अमेरिकेशी स्पर्धा म्हणून उदयाला आली. जर सारे जगच समाजवादी असते, तर ही नवीन मॉडेल्स निर्माण झाली असती की नाही ह्याचीच शंका वाटते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत ही उत्पादनाची गती प्रथम चांगली असते, पण तंत्र मंदावते आणि आवश्यक तितकेही उत्पादन होत नाही आणि सारा समाज दारिद्र्यच्या खाईत सापडतो.

भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेत भांडवलदाराला संघटनात्मक श्रमाचे पैसे मिळतात तो ते नफा म्हणून घेतात. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत व्यवस्थापक किंवा राजकीय भांडवलदारास संघटनात्मक श्रमाचे जे पैसे मिळतात ते नफा म्हणून गुंतवता घेत नसल्याने तो ते उधळत राहातो. त्याला वैयक्तिक उत्पादन साधने खरेदी करण्याचा हक्क नसल्याने त्याला जो त्या श्रमाचा मोबदला मिळतो तो त्याला सकतीने वैयक्तिक उपभोगात खर्च करावा लागतो. म्हणजे भांडवलशाहीत संघटनात्मक श्रमाचा पैसा शेवटी समाजांला फायदेशीर ठरतो, तर समाजवादात हाच पैसा वैयक्तिक उपभोगात खर्च होतो. हा विरोधाभास बघैतल्यावर आपण केवळ कपाळावर हात मारू शकतो. ह्या विरोधाभासाचे परिणाम उघड आहेत. हा व्यवस्थापक वर्ग हव्हूहव्हू निष्क्रिय बनत जातो. उत्पादन वाढवण्याची आणि नंतर खपवण्याची जवाबदी त्याच्यावर नसल्याने उत्पादनाचा गाडा हव्हूहव्हू मंदावतो.

उत्पादन करणारा जो कामगार असतो तोही थोडा निवांत असतो. त्याला कामावरून काढणे हे शक्य नसते. परिणामी कामात चालूकल

सुरु होते. कामानुसार वेतन मिळण्याएवजी तासानुसार, वेळेनुसार वेतन मिळायला लागले की, मग बोलायची सोयच राहात नाही. निव्वळ कामावर हजेरी लावण्याचे प्रकार घडू लागतात. कामगाला शिक्षा द्यावी तर अधिकारीवर्ग तेच करायला पाहात असतो. वरचा वर्गाही तेच करू लागतो. हव्हूहव्हू कामे टाळण्याकडे सर्वांचा कलं होऊ लागतो आणि उत्पादनाच्या सान्या व्यवस्थेची वाट लागते. (भारत सरकारचे सारे समाजवादी उपक्रम आज ह्या प्रक्रियेचे बळी आहेत.) उत्पादनाची सारी व्यवस्था ही ब्युरोक्रिटिक होत जाते आणि मग उत्पादन पूर्णच कोसळू लागते.

समाजवादाची ही ब्युरोक्रसीची प्रक्रिया केवळ उत्पादनापर्यंत थांबत नाही. ती हव्हूहव्हू जतनात्मक, संरक्षणात्मक, वहनात्मक, दलणवळणात्मक, वितरणात्मक श्रमिकांच्यातही शिरते, दिग्रपते. त्यामुळे उत्पादनाच्या पुरवठ्यावर प्रचंड परिणाम होऊ लागतो. ह्या व्यवस्थेतही नफा मिळवण्यास मनाई असल्याने ह्या व्यवस्थांमधील श्रमिक भ्रष्टाचार करू लागतात. वैयक्तिक मालकी कुणाचीच नसल्याने आपल्या पोळीवर तूप ओढण्याची स्पर्धा सुरु होते. समाजात उत्पादनाची मागणी प्रचंड असते; पण पुरवठा करणारे तिचा प्रचंड फायदा घेऊ लागतात. पुरवठ्यासाठी लाच घेणे-देणे सुरु होते. सर्वत्र भ्रष्टाचार बोकाळतो. गिन्हाईंकाच्या प्रचंड रांगा लागू लागतात आणि हात्ती परिणीती प्रचंड संतापात होते. हा संताप असंतोषात बदलतो. ह्या असंतोषाची दखल राजकीय भांडवलदारांनी घेतली, तर टीक अन्यथा समाजवाद कोसळतो.

अनेकदा समाजवादात वितरण आणि दलणवळण ह्यांचा सांधा उत्पादनांशी जोडलाच जात नाही. कित्येक रस्ते, रेल्वेमार्ग मंत्र्याची मर्जी म्हणून त्याच्या विभागात जातात. परस्परसंबंधाची काळजी घेणारा वर्ग निष्क्रिय झाला की, कुणाचाच पायपोस कुणात राहात नाही. ह्यातून आर्थिक अराजक निर्माण होते.

जगातील बहुतेक सर्व समाजवादी व्यवस्था किंवा समाजवादी संरचना ह्या वरील प्रक्रियेतून चालल्या ओहत. काही ह्यातून जाऊन कोसळल्या आहेत.

१०) समाजवादी रचनेत लोकशाहीं शक्य होत नाही. त्यामुळे हव्हूहव्हू राजकीय भांडवलदार ती आपल्या ताब्यात घेतात. उत्पादन वाढवण्यासाठी मग जास्तीत जास्त शिक्षा करण्याचा प्रकार सुरु होतो; पण सजांकिती आणि कुणाकुणाला देणार. ह्यातून हव्हूहव्हू सर्व व्यवस्था ही समाजवादी संरजामशाही बनत जाते हा सोशॉस्ट्रीक म्युडालिङ्म समाजाला पुढे नेण्याएवजी मार्ग मार्ग घेऊन जातो. कित्येकदा हे संरजामादार स्टालिन आणि माओआसारखे समाजवादी राजे जन्माला घालतात. समाज मार्ग मार्ग पडत जातो.

११) कुठल्याही समाजात जशी उत्पादनाची एक संरचना असते तशी उपभोगाची एक रचना असते. ह्या रचनेला आपण स्ट्रॉकर ऑफ कंझमशन असेही म्हणू शकतो. ह्या रचनेचा समाजावर विलक्षण प्रभाव असूनही ह्याचा फारसा विचार झालेला नाही. मावर्सने ह्या उपभोगीय संसरचनेचा कर्पी विचार केला नाही, पण आपणाला मात्र हा विचार करावा लागेल. ह्या संरचनेचा प्रभाव अलीकडे इतका वाढला आहे की, अलीकडच्या समाजाला उपभोगीय समाज कंझुमर्स सोसायटी किंवा संस्कृतीला कंझुमर्स कल्चर म्हटले जाते. आपण ही रचना पुढीलप्रमाणे मांडू.

Individual	=	एककीय संघात
Family	=	नियमिक संघात
Kinship	=	मूलाधार संघात

Friend Circle	=	उभारणी संघात
Legal Organisation-	=	सूक्ष्म संघात
Company	=	महासंघात
Government / corporate	=	अतिमहासंघात
Company	=	
National Government / Society	=	

व्यक्ती सर्वसाधारणपणे उपभोग घेत असली, तरी व्यक्तीचे कुंहेच सर्वसाधारण उपभोगाची नियमित संरचना आहे. मावर्सने माणूस ने कुंबाच्या पतलीकडे क्वचितच जाते. प्राचीन काळात जे कल्पना स्वतः का कुंबाच्या पतलीकडे क्वचितच जाते. संरक्षणाची ही जबाबदारी एक झाले त्याचे कारण संरक्षण हे होते. संरक्षणाची ही जबाबदारी एक कुणीतरी घेतली की, माणूस उत्पादन आणि उपभोग ह्यांच्याकडे क्वळे प्राईझेही नियमनाची जबाबदारी शासनसंस्थेने घेतली की, मग तो एकद वा उत्पादनसंस्थेत जाऊन उत्पादन करतो आणि घरी येऊन मग उपभोग घेते (उत्पादनसंस्थेत जाऊन उत्पादन करतो आणि घरी येऊन मग उपभोग घेते) थोडक्यात, माणसाची सामाजिक जाणीव ही कुंबप्रथान असते आंद संकुंबाने घ्याच्या उपभोगाइतके पैसे मिळाले की, तो त्यावरच संकुंबाने घ्याच्या उपभोगाइतके पैसे मिळाले की, तो त्यावरच संकुंबाने होतो. मावर्सला अपेक्षित असलेले कामगार वर्गलंद्यात सार्व न होण्याएवजी ट्रेड युनियनवादी झाले ह्याचे हे एक महत्वाचे कारण आंद प्रस्तवः च्या कुंबाला जोपर्यंत उपभोग घेण्याइतका पैसा मिळत नक्त तोपर्यंत कामगार लढत होता, पण भांडवलदारांनी त्याला चांगले के गंधावयास सुरवात करताच हा कामगारवर्ग लढत चिसरला. केवळ पगारव जव सुखसोयी ह्यातच तो एमला. त्यामुळेच उत्तर देशात मावर्सला क्रांते अपेक्षित होती तिथे ती झालीच नाही. अवकाशाच्या किंवा व्याप्तीपर्यंत उत्तरदायित्व आपल्या डोक्यावर घ्यायचे हे माणूस स्वतःच ठरवतो आंद हे उत्तरदायित्व कुंबापलीकडे जात नसल्याने आज बहुतेक पारिवर्द्धनेल लढ्यांची वाताहात झाली आहे. माणसाला कुंबापलीकडे पाहायच विशिकवावे लागते. पूर्वी टोळीचा आकार हा महाकुंबालाएवढा होता. त्यामुळे त्याला टोळीचा सभासद म्हणून जगणे सहज शक्य होई. पुढे टोळीचा आकार वाढत गेला आणि टोळ्या कुटायला लागल्या. शेवटी भांडवे होऊन सर्व टोळीचा नाश होण्यापेक्षा कुंब संस्था जन्माला घालणे होई सोवीस्कर वाढू लागले. प्रथम महाकुंब नंतर एकत्रित कुंब आंद औद्योगिक व्यवस्थेत छोटे कुंब हेच उपभोगांची मुख्य संरचना रचावी ही संरचना मोडून काढण्याचा मावर्सवाद्यांचा प्रयत्न होता, पण तो फसाव आणि ह्या कुंबशाहीने खासगीकरणाचे जतन करून मावर्सच्या समाजवाना सुरुंग लावला.

१२) मावर्सचा आर्थिक स्तरीकरणीवरचा अवाजवी भरत्याला नडल वास्तविक समाजात अनेक प्रकारचे स्तरीकरण असते. मी हे स्तरीकरणाची चर्चा पागे केली आहेच. ह्या सर्व स्तरीकरणाचा नाश का हेच उद्दिष्ट असायला हवे. मावर्सला ही सारी स्तरीकरणे उमगाली नाही त्यामुळे परिवर्तनाचा सर्वकप लढा मावर्सवाद्यांना लढता आला नाही. मावर्सने भांडवलदार बुज्बु आणि कामगार असे तीनच वर्ग गृहीत घर्ते प्रत्यक्षात समाजात अनेक वर्ग असतात (जवळ जवळ १७४) ह्या वर्गाचे एकमेकांशी समायोजन आणि संघर्ष चालू असतात. मावर्सने प्रसर्व फार सौपे केले. त्यामुळे मावर्स अवशस्वी झाला. (लेखनकाल : १९८८ पुनर्लेखन : १९९४)